

JIHOČESKÁ UNIVERZITA

PEDAGOGICKÁ FAKULTA

Katedra českého jazyka a literatury

**Jazyková a stylistická analýza
barokního kázání o svatém Václavu**

Diplomová práce

Kateřina Hroudná

České Budějovice 2008

ANOTACE

Tématem práce, jejíž název je *Jazyková a stylistická analýza barokního kázání o svatém Václavu*, bude jazykové a kompoziční ztvárnění kázání věnovaného svátku sv. Václava. Kázání vyšlo v homiletickém souboru *Sněm nebeský Svatých a Světic božích. To jest: Sváteční kázání...* a bylo vytištěno na Starém Městě pražském v roce 1712. Budu si všímat v širších souvislostech zpracování legendy v české literatuře, budu porovnávat motivy tvořící osnovu různých zpracování. Provedu jazykovou a kompoziční analýzu textu, jehož autorem je Karel Račín. Cílem mé práce je zjistit stav českého jazyka na počátku 18. století a posoudit autorský podíl na umělecké hodnotě kázání.

ANNOTATION

The topic of this work (the name is *A linguistic and stylistic analysis of a baroque homily about Saint Venceslas*) is the language and compositional rendering of a sermon (preachment) dedicated to the feast of Saint Venceslas. The sermon was published in Homiletice collection of sermons *Sněm nebeský Svatých a Světic božích. To jest: Sváteční kázání...* It was printed in Old Town in Prague in 1712. I am going to concentrate on the elaboration of the legend in Czech literature in broader context and I am going to compare the motifs of various versions. I am going to make an analysis of the text whose author is Karel Račín. The goal of my work is to find out what the state of Czech was in 18th century and to consider the influence of the author on the artistic value of the sermon.

PODĚKOVÁNÍ

Nejvíce bych chtěla poděkovat paní docentce Marii Janečkové, která byla vedoucí mé diplomové práce, za ochotu, trpělivost a velkou pomoc. Děkuji i své rodině, která mi byla po celou dobu oporou.

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně, a že jsem uvedla veškerou použitou literaturu.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. V platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v úpravě vzniklé vypuštěním vyznačených částí archivovaných Pedagogickou fakultou elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách.

24. dubna 2008

.....

OBSAH

Obsah	6
Úvod	7
1. O baroku obecně	9
1.1 Výraz baroko a jeho rozšíření	9
1.2 Časové rozmezí baroka	10
1.3 Periodizace baroka podle V. Černého	11
1.4 Barokní člověk a jeho svět	29
1.5 Studium baroka v českých zemích	34
2. O kazatelství	39
2.1 Z historie kazatelství	39
2.2 Kázání jako literární žánr	41
2.3 Barokní čeština	47
3. Kult svatého Václava	50
3.1 Svatý Václav	50
3.2 Svatováclavské legendy	53
4. Karel Račín a jeho dílo	56
4.1 Karel Račín – život a tvorba	56
4.2 Rozbor kázání <i>Na den svatého Václava...</i>	58
4.2.1 Pravopisná stránka kázání	59
4.2.2 Hláskoslovná stránka kázání	61
4.2.3 Tvaroslovná stránka kázání	68
4.2.4 Kompoziční stránka kázání	76
Závěr	83
Použitá literatura	86
Seznam zkratek	88
Příloha	90

ÚVOD

Diplomová práce *Jazyková a stylistická analýza barokního kázání o svatém Václavu* pojednává o postavení a funkci češtiny jako spisovného jazyka v období baroka. Vedle toho se v úvodní kapitole věnuji baroku jako uměleckému směru obecně a jeho časovému rozdělení (podle Václava Černého). Nastíním také politické a kulturní souvislosti té doby v českém království. Časové rozmezí baroka je někdy mezi lety 1600-1700 (viz níže), tedy velmi neklidná a pohnutá doba v našich dějinách, která musela ovlivnit kulturní život v zemi, včetně vývoje jazyka. Po bělohorské porážce je čeština zatlačována do pozadí (díky velmi silné rekatolizační a germanizační politice vládnoucích Habsburků) a jazykem vzdělců se stává latina, za kterou na druhém místě stojí němčina.

Z děl našich předních barokologů se pokusím vystihnout, jaký byl vlastně barokní člověk a v jakém světě žil. V poslední části první kapitoly se také zmíním, kdo z našich významných literárních vědců se barokem zabýval. Studium baroka v našich zemích bylo ovlivněno politickou situací v 2. polovině 20. století, přesto se v posledních patnácti letech snaží literární teoretikové navázat zhruba tam, kde bádání ve 30. letech minulého století skončilo. Čeština jako spisovný jazyk v období baroka měla obtížné postavení, což souvisí s politickým a kulturním vývojem v českém království v pobělohorském období. Po porážce českých stavů na Bílé hoře odešla vrstva inteligence. Do ní patřili nejen autoři děl vysokého stylu, ale i čtenářské publikum, které bylo schopno tento druh literatury přijímat. Proto někteří autoři píší o baroku jako o „úpadkovém období“, ve kterém nevznikala v češtině žádná velká díla.

V další kapitole se zabývám teoretickou stránkou barokního kázání, jak ji popsal jeden z našich největších autorů baroka Jan Amos Komenský a jak ji prezentují dva naši současní literární vědci, kteří se barokní homiletikou zabývají. Stručně se také zmiňuji o historii kazatelství. Vzhledem k tomu, že je kázání věnováno našemu největšímu světcí, další kapitolu jsem věnovala jeho životopisu a

tvorbě, která jeho život, mučednickou smrt a posmrtné zázraky popisovala. Samotnému autorovi kázání Karlu Račínovi a jeho dílu, je věnována další kapitola.

Ve čtvrté části své diplomové práce se zabývám samotným kázáním, které má název *Na den svatého Václava knížete a patrona Českého království*. Krátce se věnuji pravopisu, poté přecházím k samotné jazykové analýze, kterou jsem rozdělila na hláskoslovnou a tvaroslovnou. Nakonec se pokusím popsat kompozici kázání.

Cílem diplomové práce je podat ucelený obrázek o tom, jaký je stav českého jazyka na počátku 18. století.

1. O BAROKU OBECNĚ

Výraz baroko a jeho rozšíření

Výraz baroko vznikl pravděpodobně z portugalského slova *barocco*, což bylo označení pro perlu nepravidelných tvarů. Někteří vědci ho řadí do španělštiny kvůli velkému rozkvětu barokního stylu ve Španělsku (*berrueco* se používalo v oblasti klenotnictví a zlatorytectví). V italštině slovo *barocco* označuje původně část sylogismu¹. Výraz *baroko* se užívá už od 16. století v metaforickém nebo symbolickém smyslu. Z oblasti logiky je slovo přeneseno do umění, zvláště do architektury, kde znamená bizarnost a prázdnou okázalost. Jako první přejímá tento umělecký výraz francouzština – v 18. století se zde objevuje ve formě *baroque*. Překládá se jako nepravidelný, křečovitě umělý, groteskní a v tomto smyslu je užíváno dodnes.

Původně bylo označení uměleckého směru výrazem hanlivé. Postupem času splynulo baroko s představou uměleckého stylu, ale dlouho se omezovalo pouze na stavitelskou plastiku. V průběhu 19. století se výrazem baroko označovalo poslední „úpadkové“ období umění renesančního. Až švýcarský historik umění Heinrich Wölflin (1864-1945) použil slovo baroko jako označení samostatného uměleckého stylu, a to ve svých dílech *Renaissance und Barock* (1888) a *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe* (1915), ale opět pouze v oblasti plastických umění. V díle *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe* Wölflin ukazuje na protiklady mezi renesancí a barokem, jako jsou plošnost-hloubka, uzavřená forma-otevřená forma, rozmanitost detailů-jasnost celku a další. Také popírá, že by baroko bylo úpadkem renesance. Přichází s názorem, že baroko je rozvinutí renesance, tedy samostatný umělecký styl. Pojmosloví barokního stylu a jeho dějiny pak byly

¹ Název je přejat od jedné figury sylogismu – přesně čtvrtý modus druhé figury, příznačného svou abnormální komplikovaností.

vypracovány především teoretiky vídeňské školy (Wiener Kunsthistorische Schule)². Ovšem už Wöllflin radil použít termínu baroko i v dějinách literárních. Nejprve se tak stalo v Německu v době expresionismu, podruhé mezi světovými válkami, kdy se baroko začíná studovat ve všech evropských literaturách. Postupně se baroku začali věnovat vědci i dalších zemích – hlavně v Rakousku a v Čechách, o něco později i v Itálii, Španělsku a Anglii. Nejdéle se výrazu baroko a studiu baroka bránila Francie, která jej považovala za německý produkt.

1.2 Časové rozmezí baroka

Časové rozmezí baroka je asi mezi lety 1600 až 1700. Sedmnácté století je tedy stoletím baroka. „Jádro baroka“³, tedy období společné všem zemím v Evropě, se řadí do let 1600-1660. Když zasadíme baroko do pomyslné linie uměleckých směrů, můžeme o něm říct, že trvá mezi renesancí, na kterou prudce a nepřátelsky reaguje, a klasicismem, který baroko ukončuje. Trvání baroka, zejména jeho začátek a konec, se v jednotlivých zemích liší. Je to ovlivněno hlavně nábožensko-politickou situací v konkrétních státech. Obecně lze říci, že typickými zeměmi pro baroko jsou ty, v nichž se intenzita náboženského napětí projevila buď náboženskou nebo občanskou válkou. Proto také někdy bývá nesprávně užito pojmu baroka jako označení pro umění protireformace.

Nejdříve se baroko projeví v Itálii a ve Španělsku, kde se zpočátku mísí s renesancí, což se objevuje v tvorbě některých autorů (např. Cervantes nebo Michelangelo). V těchto dvou zemích trvá asi od roku 1560 do roku 1700, kdy je „zničeno“ francouzským klasicismem. Přímý vliv na vznik baroka má také

² Alois Riegel (1858-1905) se této oblasti věnoval ve svém díle *Die Entstehung der Barockkunst im Rom* a Max Dvořák (1874-1921) v díle *Geschichte der italienischen Kunst im Zeitalter der Renaissance*.

³ Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 268.

Tridentský koncil⁴ (1549-1563) a založení jezuitského řádu⁵. Ve Španělsku baroko končí v roce 1700 s vymřením španělských Habsburků a nástupem francouzských Bourbonů (rok 1700), kteří přinášejí kult francouzství. Ve Francii můžeme baroko datovat mezi roky 1570 až 1660, tedy v době náboženských válek mezi katolíky a hugenoty, v době ministrování kardinála Richelieua, v obou frondách i za ministrování kardinála Mazarina. Končí roku 1660, kdy se na trůn dostává dospělý Ludvík XV. V Anglii souvisí baroko s prvním obdobím dynastie Stuartovců⁶, kteří s sebou přinášejí občansko-politické a náboženské války končící diktaturou Cromwella. Anglické baroko tedy probíhá v letech 1603 až 1660. V Německu a v Čechách začíná baroko na počátku 17. století, tedy v době, kdy dochází k oživení náboženských svárů a zvyšuje se napětí. O konci baroka v severním Německu mluvíme v souvislosti s rokem 1700, v jihoněmeckých zemích a v Rakousku potom někdy kolem roku 1740. Nesmíme zapomenout, že barokní umění bylo díky katolickým misionářům začátkem 18. století přeneseno i do Latinské Ameriky.

1.3 Periodizace baroka podle Václava Černého

Počátek barokní epochy u nás se uvádí v letech 1618-1621. Tento mezník je použit z politických dějin. V českých zemích sílilo na přelomu 16. a 17. století protireformační hnutí. Situace vyvrcholila počátkem roku 1618 spory o protestantské kostely⁷. I přes výslovný císařův zákaz se v Karolinu sešel zemský sněm. Skupina

⁴ Tridentský koncil upřesnil katolickou věrouku i nové zásady přístupu k životu a poslání kněze. Uznal také za nejvyšší autoritu církve papeže. Cílem celé tridentské reformy bylo zaměřit činnost církve ke spáse člověka. Právě některá rozhodnutí z Tridentského koncilu se stala hlavními myšlenkami baroka.

⁵ Tovaryšstvo Ježíšovo (Societas Jesu) bylo založeno v roce 1540 španělským šlechticem Ignácem z Loyoly. Jezuité byli přísně ovládanou organizací ve vojenském duchu. Jejich hlavní činností byly misie na dosud nekřesťanských či nekatolických územích, v Evropě se soustředili na vybudování školského systému.

⁶ První období vlády Stuartovců v Anglii je v letech 1603-53, poté následuje Cromwellova diktatura a návrat Stuartovců na anglický trůn v roce 1660.

⁷ V Broumově dal opat místního kláštera protestantům kostel uzavřít a v Hrobech v severních Čechách nechal pražský arcibiskup kostel dokonce zbořit. Defenzoři (měli dbát na dodržování

radikálů vedená hrabětem Jindřichem Matyášem Thurnem a Václavem Budovcem z Budova se rozhodla k demonstraci odporu vůči postoji panovníka a katolické strany. 23. května 1618 pod jejich vedením proběhla defenestrace. Ta měla sjednotit nekatolické stavy a určit jejich politiku proti habsburské straně. Povstalcům se podařilo získat na svou stranu i města. Ovšem většina povstalců kolísala, nemohla se odhodlat k úplnému rozchodu s Habsburky. Mezitím obě strany mobilizovaly. Na jaře roku 1619 umírá císař Matyáš a jeho následovníkem se stává Ferdinand II. Štýrský. Nový císař byl rozhodnut prosadit rekatolizaci a zlomit moc stavovské vlády. Obavy z jeho politiky pomohly sjednotit stavy českých zemí. 19. srpna byl Ferdinand II. sesazen z českého trůnu a novým českým králem byl zvolen kurfiřt Fridrich Falcký⁸. Jen několik dní potom, co byl Ferdinand II. sesazen z českého trůnu, byl zvolen císařem římským. Začalo přesouvání spojenců z jedné strany na druhou, vytváření nových spojeneckých táborů a také vyčkávání.

Na území českého království už od roku 1618 probíhaly vojenské operace, které vyvrcholily střetnutím na Bílé hoře u Prahy. Bitva začala po poledni 8. listopadu 1620. Zdemoralizované a vyčerpané stavovské vojsko bylo během dvou hodin poraženo. Druhý den ráno Fridrich Falcký se svým dvorem opustil Prahu i Čechy. Ferdinand II. se stal naprostým vítězem a této situace dokázal využít. Po porážce nekatolických stavů na Bílé hoře následoval útek Zimního krále a kapitulace českých odbojných pánů. Ferdinand II. krutě potrestal povstalce a upevnil svou absolutní pozici v českém království. Odstavil českou (nekatolickou) šlechtu i města. Úplná zkáza českých nekatolických stavů byla dokonána Obnoveným zřízením zemským. *I z panské české šlechty vykrváceli zástupci starých předních rodů na popravišti pro účast v odboji*⁹, jejich místo nahradili noví čeští zbohatlíci nebo cizí

měšťanské svobody) reagovali svoláním sněmu strany podobojí. Sjezd sepsal stížnosti a předal je panovníkovi. Jeho odpověď byla ale zamítavá.

⁸ Fridrich Falcký (1598-1632) vešel do české historie jako „zimní král“, protože vládl v Čechách jen přes jedinou zimu. Svým kalvínským vyznáním byl blízký jednotě bratrské a byl přijatelný i po zbytek protestantských stavů, které si s jeho osobou spojovali získání mocných a bohatých zahraničních spojenců. Fridrichova manželka Alžběta Stuartovna, budoucí česká královna, byla dcerou anglického krále Jakuba I. Po Bílé hoře žil Fridrich v exilu, uznáván českou emigrací i nadále za českého krále.

⁹ Arne Novák, *Přehledné dějiny literatury*. Atlantis, Brno 1995, s. 123.

šlechta. Nová česká pobělohorská aristokracie se pozvolna počesťovala, ale svého bohatství dokázala skvěle využívat ve prospěch umění.

Nejvíce ale události po roce 1620 poznamenaly náboženskou sféru života. Císař potrestal náboženské odpůrce a začala tvrdá rekatolizace. Ferdinand II. se rozhodl české země bezohledně pokatolizovat a jiné vyznání nehodlal trpět. Nejdříve byl zrušen Rudolfův majestát¹⁰, nekatoličtí kazatelé byli vypovězeni ze země, univerzita byla odevzdána jezuitům. Kromě toho jim byl svěřen dozor nad školami i tisková cenzura. S jezuity bývá spojováno i ničení českých knih. Šlechtici, kteří nechtěli přestoupit na katolickou víru, museli odejít ze země. Počet těch, co v tuto dobu emigrovali, bývá odhadován na dvě stě tisíc. Kromě Tovaryšstva Ježíšova působili v Čechách a na Moravě i jiné řády. Z těch jsou nejvýznamnější Otcové pobožných škol čili piaristé¹¹. Pečovali o nižší i střední školství. V roce 1631 je kardinál Dietrichstein¹² přivedl na Moravu, o deset let později je rod Pernštejnů přivedl i do Čech. Jejich kázání nebyla tak bouřlivá jako jezuitská a díky zájmu o přírodní vědy se jim často dařilo Tovaryšstvo Ježíšovo zastínit. Přesto jezuitství bylo v pobělohorské době jediným myšlenkovým projevem v českém království, ale ne vždy v pozitivním slova smyslu. *„Užívalo při rekatolizaci častokráte velikého duchovního násilí, poutalo krajním autoritářstvím svobodný vývoj myšlenky, znamenalo proti husitské a českobratrské reformaci nemenší příliv cizoty než německý protestantismus údobí předchozího... Ač se ve filozofii a v dogmatice namnoze vrátilo k rozumářské scholastice, působilo naopak v kázáních i ve zpěvu silně na cit pravé a vroucí zbožnosti; kult svatých a mučedníků, značnou měrou i*

¹⁰ Rudolfův majestát byl vydán 9. 7. 1609 císařem Rudolfem II. Spolu s následujícím Porovnáním mezi evangelickými stavy a umírněnými katolíky znamenal Rudolfův majestát konečně uzákonění České konfese a zrovnoprávnění nekatolíků s katolíky v Čechách. Svoboda vyznání byla znovu přidána i poddaným.

¹¹ Ordo clericorum regularium pauperum Matris De ischolarum piarum. Řád byl založen roku 1597 v Římě Josefem Kalasanským. V českých zemích při všech klášterích byly vybudovány školy vynikající úrovně. Zvláště proslulé bylo akademické piaristické gymnázium (později kolej) v Praze a Litomyšli.

¹² František z Dietrichsteina (1570-1636) byl nejvýznamnějším představitelem a vykonavatelem protireformační politiky na Moravě před i po stavovském povstání. Založil několik klášterů a přispěl k povznesení katolické církve na Moravě. Po bělohorské porážce byl pověřen správou Moravy. Stal se jedním z nejbohatších pánů v českých zemích.

*domácích, uvolňoval síly mravního zanícení a ušlechtilé nápodoby; bohatá liturgie v chrámech, skvěle umělecky vypravených, rozohňovala obraznost k visím slávy nebeské i hrůz pekelných*¹³. Jezuité zorganizovali školství, ve kterém aspoň po stránce kvantitativní nastal rozkvět. Jezuitské školství ulpívalo na hodnotách humanistických, jako bylo řečnictví a gramatika. Nemohlo se ale měřit s tím vyučováním, které propagoval Komenský. To bylo v národním jazyce a hlavně to bylo poznání reálné, praktické.

1) **Generace předbarokní** (protobaroko)

Tohoto termínu se používá před rokem 1620, tedy v době, kdy v českých zemích doznívá humanismus. Můžeme tedy mluvit i o fázi přípravné, stojící před hranicí vlastního baroka, ale inspiračně a povahou souznějící s barokem.

Autorem charakteristickým pro toto období je **Karel starší ze Žerotína**¹⁴. Podobně jako Václav Budovec z Budova (1551-1621)¹⁵, Kryštof Harant z Polžic a Bezdržic (1564-1621)¹⁶ nebo Mikuláš Dačický z Heslova (1555-1626)¹⁷, kteří se sice svým dílem do baroka řadí, ale přímo jeho autory nejsou. Svým dílem a svou činností „*připravovali, způsobili či spoluzavinili*“¹⁸ v českém prostředí barokní styl. Někdy dochází ke směšování autorů protobaroka a autorů náležejících k minulé epoše, i když hranice mezi nimi je mnohdy velmi tenká. Výše zmíněné osobnosti

¹³ Arne Novák, *Přehledné dějiny literatury*. Atlantis, Brno 1995, s. 125.

¹⁴ Karel st. ze Žerotína (1564-1636) při mocenském boji mezi císařem Rudolfem II. a jeho bratrem Matyášem se postavil na stranu Matyáše. Po vypuknutí stavovského povstání se přiklání k mírovému řešení konfliktu a neutralitu Moravy a z těchto důvodů je loajální k Habsburkům. Tomuto postoji vděčí za to, že není po Bílé hoře příliš pronásledován a poskytuje protestantským kněžím útočiště na svých panstvích. V roce 1629 odchází dobrovolně do exilu, od října 1633 žil v Přerově, kde i zemřel.

¹⁵ Václav Budovec z Budova je autor děl *Anti-Alkorán* (1614), v němž se zabývá podrobným rozбором islámu a ostře s ním polemizuje, *Akta a příběhové*, kde popisuje jednání českého zemského sněmu v letech 1608-09; je také autorem druhé stavovské *Apologie*.

¹⁶ Kryštof Harant podnikl v roce 1598 cestu do Palestiny a Egypta, kterou popsal v knize *Cesta z království českého do Benátek, odtud po moři do země Svaté* (1608). V ní uplatnil své bohaté znalosti dějepisné, zeměpisné i přírodopisné. Dílo i sám ilustroval.

¹⁷ Mikuláš Dačický sepsal *Paměti*, v nichž zachytil události od roku 1575 do roku 1626. Ke svým záznamům připojil i zápisky, které pořídili předkové jeho matky a které sahají až do poloviny 15. století.

¹⁸ Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 278.

jsou spíše typické pro renesančně humanistickou domácí tradici. Václav Černý mluví o tzv. předbarokní minulosti¹⁹. Karel starší ze Žerotína byl mimořádnou politickou i kulturní osobností českých zemí v době předbělohorské, nejvýznamnějším představitelem moravské zemské politiky a moravského patriotismu, vůdcem moravských nekatolických stavů. Byl vysoce vzdělán, svým světovým rozhledem neměl mezi šlechtou sobě rovné, byl spisovatelem a také světskou hlavou Jednoty bratrské na Moravě. Jeho nejznámějším dílem je *Apologie* (1606)²⁰. Vznikla na obhajobu proti veřejnému sněmovnímu obvinění z nečinnosti vůči žalostnému stavu, do něhož tehdy upadla Morava zejména v důsledku Bočkajových²¹ loupeživých vpádů z Uher. Autorovým cílem byla demonstrace vlastenectví a společenská náprava. *Apologie* je také ukázkou Žerotínova myšlenkového bohatství a vybroušeného slohu a jazyka.

Generaci předbarokní také charakterizuje příchod jezuitů do Čech. Po roce 1621 se jezuitismus stává záležitostí ideologickou, mravní silou a zdrojem katolického baroka u nás (viz výše). Mezi první jezuitské autory patří P. **Václav Šturm**, jehož spisy jsou polemické a dají se považovat spíše za propagaci ideologie. **Jiří Hlohovský** své dílo zaměřil hlavně na katolickou písňovou tvorbu (sborník *Písňe katolické* z roku 1622). U Hlohovského najdeme ještě výrazné františkánské rysy. Jeho *Písňe katolické* navazují na *Kancionál* Jana Rozenpluta²² z roku 1601, ve kterém se již objevují náznaky barokního slohu. Kancionální písňová tvorba je pro baroko významná, pokračuje mohutně i v následujících etapách. Každá barokní generace zplodí svůj vlastní kancionál, který je příznačný pro její dobu. Skrze jezuitu se v protobaroku uplatňuje konfesijní bdělost a věroučná přesnost. Právě na činnost jezuitů po Bílé hoře v našich zemích se liší názory historiků i literárních vědců. Už

¹⁹ Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 279.

²⁰ Úplný název zní *Apologie aneb obrana k panu Jiříkovi z Hodic*.

²¹ Sedmihradský magnát Štěpán Bočkaj vedl povstání nespokojené uherské šlechty v letech 1604-1606. Povstalcům se podařilo za podpory Turků ovládnout téměř celé Slovensko. Vídeňský mír (1606) zajistil Bočkajovi vládu v Sedmihradsku a na východním Slovensku, uherská šlechta rozšířila svůj vliv ve státních úřadech a získala potvrzení náboženských svobod.

²² Jan Rozenplut byl proboštem augustiniánského kláštera ve Šternberku.

Josef Jungmann ve svém díle *Historie literatury české* (1825) píše: „V tom čase jesuité nejvyššího stupně slávy v Čechách dokročili. Největší část škol v království spravována jimi a jinými zákonníky, kdež kromě špatné latiny ničemu neučen“²³. Samozřejmě opačný názor na jezuity mají katoličtí autoři.

Významná pro naše baroko je i oblast cizích vlivů. Západoevropské i středoevropské baroko není našim vzdělancům neznámé. Právě generace předbarokní je poznamenána inspirací ze zahraničí. Ta byla nejsilnější hlavně u nejvyšších a nejbohatších představitelů tehdejší společnosti, kteří měli možnost cestovat po Evropě, mohli si dovolit luxusní zboží (včetně umění) a často byli mecenáši umělců. Podle Václava Černého je české baroko importem, a to trojího typu. Zaprvé jsou to Češi, jejichž „raná barokní konverze nastala v cizině“²⁴. Byli to jedinci, kterým bylo umožněno získat vzdělání v západní Evropě (např. Vilém Slavata z Chlumu). Druhým typem je tzv. „španělská strana“ související hlavně s rody Pernštejnů a Lobkoviců. Vratislav z Pernštejna²⁵ a Zdeněk Vojtěch z Lobkovic²⁶ měli za manželky Španělky, tudíž jejich vazby se španělským královským dvorem byly úzké. Za třetí jsou to cizinci přicházejí do Čech a „přinášející“ s sebou evropské baroko. Sem patří například cizinci působící na císařském dvoře Rudolfa II., jako byli Tycho de Brahe nebo Johannes Kepler a další. Velkou roli hráli také španělští velvyslanci při pražském císařském dvoře (např. San Clemente).

2) První barokní generace (1620-1650)

Porážka českých stavů na Bílé hoře umožnila Ferdinandovi II. zavést v českých zemích absolutistický režim (legalizován vydáním Obnoveného zřízení

²³ Josef Jungmann, *Dějiny literatury české*, Praha 1849, s. 242.

²⁴ Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 283.

²⁵ Vratislav z Pernštejna (1530-1582), český šlechtic, od roku 1551 zastával úřad komořího Maxmiliána II., v letech 1566-82 byl nejvyšším kancléřem Českého království. Působil také ve Španělsku, kde za svou diplomatickou činnost obdržel řád Zlatého rouna. V roce 1556 se oženil s donou Marií Manrique de Lara, která pocházela se starého španělského šlechtického rodu. Právě pro ni nechal Pernštejn vystavět zámek v Litomyšli.

²⁶ Zdeněk Vojtěch Popel z Lobkovic (1568-1628), český šlechtic, byl v roce 1599 jmenován nejvyšším kancléřem Českého království. Byl vysoce vzdělaný a jazykově nadaný. Stal se světskou hlavou českých katolíků. V roce 1603 se oženil s Polyxenou, dcerou Vratislava z Pernštejna.

zemského). Kruté tresty potom měly zabránit, aby se podobná rebelie nikdy neopakovala. Kromě fyzické likvidace vůdců povstání byla uskutečněna tvrdá opatření hospodářského charakteru, byly provedeny radikální zásahy do ústavního systému českého státu a byla vynucena změna v náboženské orientaci (proces rekatolizace) české společnosti. To vše ovlivnilo i sféru kulturní a sociální. Ze země byli vyháněni duchovní nekatolických vyznání. Svou činnost obnovovaly nebo rozšiřovaly katolické mnišské řády. Významnou roli měli hlavně jezuité. Kromě misijní činnosti věnovali pozornost rozšiřování svého školství, ovládli dokonce správu pražské univerzity. Pro nekatolíky, jichž byla v Čechách drtivá většina, existovaly pouze dvě možnosti: přestoupit na katolickou víru, nebo emigrovat. Emigrace nabyla masového charakteru. Odhaduje se, že v této době odešlo až dvě stě tisíc osob. Důsledky emigrace byly o to tíživější, že odcházeli většinou lidé zámožní a vzdělaní. Mezi nimi byl například i biskup Jednoty bratrské Jan Amos Komenský.

Do této generace se řadí kromě Komenského, který působí v emigraci, Adam Michna z Otradovic, Václav František Kocmánek²⁷, ale také světově známý grafik Václav Hollar z Práchně (1606-1677) nebo malíř Karel Škréta (1610-1674). Všichni lidé této doby zažili třicetiletou válku jako mladí a to je ovlivnilo do konce života, stejně jako to ovlivnilo jejich tvorbu. Literáti tvoří během dvacátých let a jejich tvorba trvá až do let šedesátých. Bílá hora je pro ně zážitkem dominantním a determinujícím. Václav Černý je nazývá „pokolením Bílé hory“²⁸. Vznikají hlavně kancionály, nejen katolické, ale i protestantské. Nejvýznamnější tvůrce kancionálů je **Adam Michna z Otradovic** (asi 1600-1676), nám známý především jako autor vánoční písně *Chtíc, aby spal*. Michnovo básnické dílo se jeví jako výjimečné a nové, i když je v rámci konvencí jeho doby. Jeho hymnografická tvorba je soustředěna do sbírek *Česká mariánská muzika* (1647), *Loutna česká* (1653) a *Svatoroční muzika* (1661). Dva kancionály ignorují předcházející písňovou tradici,

²⁷ Václav František Kocmánek (1607-1679) se zaměřoval na básně se současnou tematikou, nevyhýbal se ani skladbám s výraznou sociální kritikou (*Lamentatio rusticana*). Psal také krátké komediální výstupy (tzv. interludia), které se hrály mezi jednotlivými akty her vysokých žánrů. Zesměšňoval v nich vesnické prostředí a kritizoval tradiční zlozvyky.

²⁸ Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 288.

Loutna česká byla určena patrně pro koncertní provedení. Michnova poezie byla ovlivněna františkánskou tradicí, je založena na motivických protikladech. Jeho básnický jazyk bývá prostší, někdy je lidový až vulgární nebo násilně konstruovaný a školsky učený. Řada jeho písní zlidověla a dodnes se tiskne do kancionálů.

Tvoří hlavně jezuité, jejichž vliv se v českých zemích stále zvětšuje a kteří tvoří jakýsi významový protějšek ke Komenskému. Tvorba jezuitů je významná spíše svou početností než originalitou. Důležitý je rozvoj historiografie. Co se týče významu, je důležitější tvorba následující generace, protože první barokní generace podává spíše aktuální svědectví, komentář a polemiku přítomného stavu, kdežto druhá generace se na Bílou horu a události po ní následující dívá jako na historickou událost. Do první generace patří historiografové Pavel Skála ze Zhoře, Pavel Stránský ze Zap, Vilém Slavata z Chlumu a Košumberka. **Pavel Skála ze Zhoře** (1583-1640) byl historikem českého stavovského povstání. V únoru 1621 odešel do exilu, zakotvil v německém Freibergu a věnoval se oblíbené historiografické práci - spis *Historie církevní*, který má deset obrovských rukopisných svazků. Zabývá se Lutherovou reformací a jejím vlivem v Evropě. V posledních svazcích se snaží co nejpodrobněji zachytit průběh českého povstání (dovedeno do roku 1623)²⁹. **Pavel Stránský ze Zap** (1583-1657), právník a politik, je autorem latinsky psaného díla *O státě českém (Respublica Bojema)*, 1634). V Čechách vyšlo německy až na přelomu 18. a 19. století, česky poté až o sto let později. Stránský v díle podal ucelený a všestranný pohled na český stát a jeho předbělohorský vývoj. V letech 1637-51 vzniklo obrovské čtrnáctisvazkové dílo o českých dějinách *Historické spisování*, jehož autorem byl **Vilém Slavata** (1572-1652). Nejcennější jsou první dvě knihy zachycující události v letech 1609-19, kterých se autor sám účastnil.

²⁹ Tato část byla vydána v roce 1984 ve výboru Pavel Skála ze Zhoře, *Historie česká – od defenestrace k Bílé hoře*. Editorem je Josef Janáček.

3) Druhá barokní generace (1650-1680)

V roce 1648 byl podepsán vestfálský mír, který ukončil třicetiletou válku. Habsburkové nedosáhli mocenské převahy v Evropě, naproti tomu si rakouští Habsburkové upevnili pozice v dědičných zemích. Největšího zklamání se dočkala česká emigrace. Naděje, které měli její představitelé včetně Komenského, zůstaly nesplněny. České země se musely s politikou Habsburků vyrovnat samy. Pokračovalo posilování panovnické moci a centralizace monarchie.

Autoři příslušející k této generaci se většinou narodili až po Bílé hoře. Počátky jejich tvorby se překrývají s tvorbou předchozí generace. Bílou horu vnímají jako historickou událost, vnímají ji intelektuálně. Jejich „hrozným“ zážitkem je třicetiletá válka, která naplno zuřila v celé Evropě. Pracují ve skupinách, které mají společné téma. Nejvýznamnější ze všech byla jezuitská skupina *balbínovská*, nejtvorivější z jezuitů vůbec. Tito „přistěhovalci nového českého času“³⁰ jsou prvním rozděleným pokolením, které žije doma i za hranicemi, a to díky Vestfálskému míru.

Největší převahu v literární tvorbě mají jezuité. Vznikají spisy historické s mravoučným podtextem (historická exempla), spisy mravoučné a věroučné, dále soubory modliteb, postil a kancionálů. V této době se objevuje nové pojetí jazyka a řeči – je povinností jazyk milovat a rozvíjet. Jazyk se chápán jako poslání, proto vznikají gramatiky. Nejznámější je gramatika **Václava Jana Rosy**³¹ *Grammatica linguae Bohemicae* (1672). K latinskému názvu se obvykle přidává český a ten zní *Čechořečnost*. Mluvnice je psaná latinsky a Rosa v ní přibližuje pravidla časoměrného básnictví. Rosa celý život pracoval na velkém česko-latinsko-německém slovníku *Thesaurus linguae Bohemicae* (*Poklad českého jazyka*). Je to první pokus o moderní výkladový slovník. Většinu jeho materiálu

³⁰ Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 284.

³¹ Jan Václav Rosa (1630/1-1689), filolog a teoretik časoměrné prozodie, byl povoláním právník. Je autorem nejrozsáhlejší milostné básně českého baroka *Discursus Lypirona, tj. smutného kavalíra, de amore aneb o lásce*, v níž jsou motivy převzaté z dobové galantní poezie. Svými jazykovědnými snahami otevřeně polemizoval se zhoršující se pozicí češtiny ve veřejném životě. Časoměrnou prozodií se zabýval i v *Pastýřském rozmlouvání o narození Páně*, spojující ohlasy z Vergilia s katolickým vánočním idylismem. Jeho další dílo *Thesaurus linguae bohemicae* mělo popsat a systematizovat českou slovní zásobu.

převzal v 19. století do svého pětidílného *Slovníku česko-německého* Josef Jungmann. Další významnou gramatikou je dílo **Václava Matěje Šteyera** nazvané *Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti nebo tisknouti*, která bývá také nazývaná *Žáček*. Nejde o klasickou systematickou mluvnici, autor vede dialog se žákem a upozorňuje ho na chyby, které dělají uživatelé jazyka. Šteyer nepředpokládal u svých čtenářů znalost latiny, proto nepoužívá latinské termíny. Tím se liší od ostatních autorů gramatik. Známa je také gramatika a pravopisná příručka **Jiřího Konstance** *Lima linguae Bohemicae, tj. Brus jazyka českého* z roku 1667.

Nejvýznamnější a nejznámější osobností této generace je bezesporu P. **Bohuslav Balbín** (1621-1688). Balbín byl všestranným literátem – byl básníkem, dramatikem, teoretikem, historikem. Oblast, ve které nejvíce proslul, je historiografie. V té si kladl „za cíl zjistit pravou pragmatickou kauzální souvislost a spojitost historického dění a oceňuje dokument a pramen, i když pořád zaujatě a dost nekriticky“³². Jeho nejvýznamnějším dílem je encyklopedie *Miscellanea historica regni Bohemiae* (*Rozmanitosti z dějin českého království*, od roku 1679). Z dvaceti zamýšlených svazků vyšlo jen deset. Ve snaze zachovat historické vědomí národa vznikl spis *Epitome rerum Bohemicarum* (*Výtah z dějin českých*). Téměř sto let po jeho smrti byla vydána část věnovaná dějinám české vzdělanosti *Bohemia docta* (*Učené Čechy*, 1776-80). Za své názory obracející se ke slavné české minulosti byl poslán do Klatov, kde pro svého přítele Tomáše Pešinu z Čechorodu sepsal drobné dílko, ve své době zakázané, *Disertatio apologetica pro Lingua Slavonica, praecipue Bohemica* (*Obrana jazyka slovanského, zvláště českého*, 1775), které ovlivnilo na přelomu 18. a 19. století uvědomovací snahy tehdejších vlastenců.

Pokud se vrátím k výše zmíněné jezuitské skupině balbínovské, je vhodné citovat několik individualit, které ke skupině náležely. Z nejbližších Balbínových přátel by to byli bratři P. **Jan Tanner** (1623-1694), autor spisů hagiografických a historických, a P. **Matěj Tanner** (1630-1692), P. **Matěj Václav Šteyer** (1630-1692),

³² Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 289.

svatovítský kanovník P. **Tomáš Pešina z Čechorodu** (1629-1680)³³ nebo P. **Jan Kořínek** (1626-1680), který na rozdíl od Balbína psal o historii česky. Dále do skupiny zahrnujeme bezprostřední předchůdce, jako byli P. Jan Drachovský († 1644), P. Jiří Konstanc (1607-1673)³⁴ a P. Jiří Kruger-Crugerius (1608-1671), autor rozsáhlého spisu o církevních dějinách. Z osobností, které přímo nepatřily k balbínovské skupině, ale zařazují se do ní, je to například **Václav Jandyt** (†1669)³⁵. V této epoše vzniká vydavatelství Svatováclavské dědictví (1669), ve kterém byla vydána *Svatováclavská bible* (Nový zákon byl vydán samostatně roku 1677, Starý zákon v roce 1712 a 1715). Svatováclavská bible je překladem latinského textu tzv. Sixto-Klementiny, tj. Vulgáty, jejíž znění schválil Tridentský koncil. Překladaři byli jezuité Jiří Konstanc, Václav Matěj Šteyer a Jan Barner.

V roce 1658 vydal jezuita **Fridrich Bridel** (1619-1680) samostatný soubor duchovních písní *Jesličky, staré nové písničky, vnově narozenému králi Kristu ... připsané*. Jsou to starší písně z nekatolických i katolických kancionálů, ke kterým přidal i některé svoje meditativní básně. Nejvíce je ale oceňována jeho rozsáhlá báseň *Co Bůh? Člověk?* (1659). Bridel v ní rozebral vztah člověka k Bohu jako vztah neustále člověkem porušovaný a Bohem obnovovaný. „*Soustřeďuje se ve značné míře na meditativní složku a filozofické úvahy, které analyzují základní existenciální otázky z pozic vzdělaného teologa*“³⁶. Navázal na tradici literárních děl o „pohrdání světem“, která jsou v evropské literatuře od 12. století. Dalším velkým souborem české barokní poezie je *Zdoroslavíček v kratochvilném hájičku postavený* (1665), jehož autorem je Bridelův řádový bratr **Felix Kadlinský** (1613-1675). Je to překlad souboru písní, jímž se proslavil německý jezuita Friedrich Spee (*Truznachingall*, 1649). Bridel i Kadlinský se podíleli na rozkvětu barokní legendistiky, Bridel svým

³³ Tomáš Pešina z Čechorodu bojoval za upevnění češtiny ve veřejném i církevním životě. Také považoval za nutnost seznámit českou veřejnost s českou minulostí. Byl moravským historiografem – dílo *Prodromus Moravographiae* (Předchůdce Moravopisu).

³⁴ Jiří Konstanc je autorem výše zmíněné gramatiky *Brus jazyka českého*. Uvádí zde různé pravopisné chyby, které pronikají do spisovného jazyka. Podle něj je normou spisovné češtiny jazyk veleslavínský a Bible kralická.

³⁵ Václav Jandyt je znám díky své *Grammatice* z roku 1704, jejíž předmluva je vlastně jakousi obranou českého jazyka.

³⁶ *Slovník českých spisovatelů*, Libri, Praha 2000, s. 109.

dílem *Život sv. Ivana* (1657) a Kadlinský svým překladem *Života a slávy svatého Václava mučedlníka* (1669).

4) Třetí barokní generace (1680-1710)

Stále pokračují centralistické a absolutistické tendence Habsburků. Ty oslabovaly celistvost českého státu. U dvorských a dalších centrálních institucí přetrvávala nedůvěra k českým zemím a odtud pramenil diskriminační postoj k nim. To se nejvíce projevovalo za vlády Leopolda I. (1657-1705). Byl nucen krýt obrovské výdaje za vleklé války s Francií a osmanskými Turky. České země byly zatěžovány daněmi a byly zcela opomíjeny jejich potřeby. Situace se zlepšila, když na trůn nastoupil Josef I. (1705-1711).

Vrchol baroka pominul. Pokračovatelé autorů z předchozích etap jsou vlastně pouze udržovatelé tradice, inspirace a tendencí. Je to generace narozená v míru a v míru i žijící – doba neotřesitelné vlády katolicismu a jezuitů. Pěstují se tytéž žánry jako v předchozí generaci bez nějaké nápadnější originality či inovace. Jak píše Václav Černý „...*je to generace významných a početných homiletických rétorů ...*“³⁷. V této době mají také významný dopad dvě díla vytvořená předchozí generací, a to svatováclavský *Nový zákon* (1677) a Šteyerův kancionál (1683). Symbolem této doby je potom premonstrát P. **Jiří Košetický** (1639-1700), díky němuž se dochovala podstatná část ústní barokní tvorby.

Z předchozí generace pokračuje patriotický historiografismus po vzoru Balbína. Sem lze zařadit P. **Jana Františka Beckovského** (1658-1725) a jeho dílo *Poselkyně starých příběhův českých* (1700). Černý označuje Beckovského jako hájkovského vypravěče bez vědních a badatelských ambic³⁸. Další, kdo rozvíjí Balbínův odkaz, je P. **Jan Florián Hammerschmied** (1652-1735), přítel Beckovského, se svými církevně historickými a lokálně dějepisnými spisy.

³⁷ Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 305.

³⁸ Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 306.

Na druhou generaci se třetí napojuje i v oblasti duchovní lyriky a zvláště v homiletice, která je oblastí, kde se literatura přímo dotýká obyčejných lidí. Ovšem třetí generace nemá takové velikány jako byl Michna, Bridel nebo Kadlinský. Patří sem například dobrušský děkan P. **Jiří Antonín Hanuchna** (†1697), autor *Rozmlouvání Víta s Václavem o věcech víry* (1696), dále P. **Jan Josef Božan** (1644-1716) a jeho kancionál *Slaviček rajský* (1719), který vyšel díky podpoře hraběte Šporka. Černý v této generaci upozorňuje také na fenomén senzualní básnické demagogie³⁹, který se objevuje v díle *Písně o posledních věcech člověka*, jež se poprvé objevují v posmrtném vydání Šteyerova kancionálu (1619), jsou i v kancionálu Božanově a objeví se také u Koniáše. „*Tento drasticky mučivý a hrozivý senzualismus býval starší naší kritikou krutě inkriminován jako eklatantní důkaz pokaženého a rozkládajícího se vkusu naší pobělohorské katolické literatury a jako usvědčující exemplum násilnického duchovního teroru jezuitů*“⁴⁰. Podle Černého je samotnou podstatou baroka působit na člověka smyslově, dělo se tak na celém světě a nebylo to vynálezem českých jezuitů. Navíc má drastický senzualismus v lyrice a v homiletice svůj protějšek, kterým je „rozkošně líbezný“ senzualismus, ráj a nebesa.

Je samozřejmě důležité, komu je píseň nebo kázání určeno. Pokud je pro prostý lid, je píseň či kázání naivní a názorné. Protože i písňová lyrika i homiletika jsou v rukou katolického duchovenstva, tudíž autory musíme hledat v této společenské vrstvě. Kazatelství se projevuje nejmarkantněji ze všech literárních žánrů této generace. Základní rysy kazatelství jsou spojení s lidovými vrstvami, rozvinuté stádium marinismu a vysoká úroveň jazykové kultury. Mezi ty nejvýznamnější individuality patří například **V. M. Šteyer** a jeho *Postila katolická* (1691), **P. Karel Račín** (sbírka kázání *Čtyry živlové*, 1698), **P. Jan Kleklar** (*Semen verbi Dei*, 1701), **P. Štěpán František Náchodský** (*Sancta curiositas*, 1707; 1746) a mnoho dalších. Protějškem kázání jsou modlitební knížky, z nichž se modlilo a

³⁹ Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 308.

⁴⁰ Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 308.

v nichž si ve svátečních dnech četlo městské i venkovské obyvatelstvo. Nejoblíbenější sbírkou modliteb byl *Zlatý nebeklíč* (1701), překlad modlicí knížky německého kapucína Martina z Kochemu.

Ve čtvrté generaci barokní nesmíme zapomenout na další velké jméno a tím je **Franz Anton Graf von Sporck** (1662-1738). S tímto jménem bývá spojován hlavně klenot českého barokního výtvarného umění, zámek Kuks, anebo jeho mecenášství české barokní literatury. Sporck byl posedlý nenávistí k jezuitům, jejíž počátky lze hledat v jansenismu. Kromě umění se hrabě věnoval také, jak bychom dnes řekli, charitě. Zakládal nemocnice, invalidovny, fondy pro chudé, almužní fondy, lázně ... Sporckovou velkou láskou byly knihy. Vlastnil neobvykle velkou knihovnu a založil vlastní tiskárnu. Vydal více než sto knih, většinou překladů.

5) Čtvrtá barokní generace (1710-1740)

Generace se svým působením kryje s vládou Karla VI., tedy s dobou, kdy vrcholí monarchický absolutismus. Téměř bez přerušení pokračuje v tvorbě generace předchozí „*za citelného ochladnutí některých tvůrčích linek*“⁴¹. Prakticky to znamená, že autoři této doby jsou stále ještě poznamenáni a ovlivňováni tvorbou Balbínovou, ale nedosahují jeho kvalit ani kvalit třetí generace. V tradici balbínovské historiografie píše P. **Jan Jiří Středovský** (1679-1713). Jako anonymní historiografické dílo sem patří *Země dobrá, tj. země Česká*, pětisetstránková kronika, vytištěná v roce 1754. Stejně jako v dějepisectví, které nedosahuje kvalitou na předchozí generaci, ani v oblasti mluvnicko-vědní nenalezneme vhodného následovníka Rosy, Šteyera nebo Jandyta.

Podobně jako v předchozí epoše i nyní převažuje kvalitativní i kvantitativní produkce mimoliterární nad literární. Stále více se objevuje produkce anonymní, pocházející z nižších lidových vrstev. Svou úroveň si udržuje pouze *k a z a t e l s t v í*, kde bychom našli celou řadu velkých osobností, které se zasloužily o udržení tohoto žánru na vysoké úrovni. Nejznámější je asi **Bohumír Hynek Bilovský** a jeho

⁴¹ Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 317.

kázání shrnutá do souboru *Cantator cygnus, to jest Hlas duchovní labutě* (1720) nebo **Ondřej František de Waldt** a jeho dílo *Chvalořeč neb kázání na některé svátky* z roku 1736. Dále jsou to P. **František Matouš Krum** (okolo 1685-1733), jeho dílo tvoří tři příležitostná kázání (vydaná tiskem v letech 1712, 1722, 1723), P. **Jakub Felix Jan Pachem** († 1738), P. **Damascen Marek** nebo P. **Antonín Koniáš** (1691-1760) a mnoho dalších. „Obecně konstatujeme patrný úbytek kazatelů z řádu jezuitského a náskok kazatelů z řádů jiných, a dokonce provinciálních duchovních, co nejtěsněji spojených s masou posluchačstva lidového...“⁴². Kazatelství mělo vysokou úroveň rétorickou, ale i jazykovou. S kazatelstvím souvisel i rozvoj literatury modlitební, katechetické, moralistické, církevně polemické, poutně propagační ...

V této generaci se roste básnictví pololidové a lidové, často anonymní. Vzniká oblíbený žánr jarmareční písně. Jarmareční píseň kvete hlavně ve východních Čechách. Proč dochází k úpadku literatury umělé? Literatura umělá je záležitostí sociální poptávky, což souvisí s dobou. Čtvrtá generace působí v letech 1710-1740, v době, kdy vrcholí absolutismus a habsburská centralizační politika. Navíc společenský a kulturní ráz doby udává panovnický dvůr, který sídlí ve Vídni a je německý. Takže o českou (umělou) literaturu není prostě zájem. O to více se rozvíjí literatura lidová a pololidová v širokých vrstvách lidových, které jsou v podstatě jedinými reprezentanty českého jazyka. S tím souvisí i neustálý rozkvět kazatelství spjatý s prostým lidem, který je jeho konzumentem. Nejvýraznější osobností kazatelství této generace je jezuita **Antonín Koniáš** (1691-1760). Kázával prý až pětkrát denně a jeho kázání byla drastická, nabitá líčením děsivých pekelných muk, která kacíře čekají. Známy byl také tím, jak důsledně hledal „kacířské knihy“. Sám jich prý spálil třicet tisíc. Sestavil seznam zakázaných knih, který pojmenoval *Klíč kacířské bludy k rozeznávání otvírající, k vykořenění zamykající* (1729). Sepisoval také seznamy knih, které církev doporučuje. Ty pak lidem rozdával místo zakázané literatury. Z jeho básnické tvorby je nejvýznamnější *Cythara Nového zákona aneb Písně celoroční* (1729), která měla nahradit evangelické kancionály.

⁴² Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 325.

6) Baroko po baroku (1740-1780)

V roce 1740 náhle umírá císař Karel VI. a celé habsburské soustátí se ocitlo o krizi. Na základě pragmatické sankce⁴³ se vlády ujala Karlova dcera Marie Terezie (1740-1780). Její vláda byla ve znamení válek o rakouské dědictví a reforem ve všech oblastech státu. Marie Terezie bývá označována za první z tzv. osvícenských panovníků⁴⁴. Soustředila kolem sebe osobnosti, které se snažily prosazovat zásady osvícenství i v habsburské monarchii (Josef Sonnenfels, Fridrich Wilhelm Haugwitz, Václav Antonín Kounic, Gerhard von Swieten a další).

Stále lze ještě i v této generaci najít několik bodů, které má jejich tvorba společné s tvorbou Balbínovou. Vycházejí české knížky pro lid, které jsou inspirované barokem a stále kvete lidová barokní slovesnost. Co se týče umělé literatury, jedná se o generaci programově antibarokní, o naši první generaci osvícenskou. Čerpá ze zdrojů nových, které jsou proti dosavadní tradici. Roku 1773 je u nás zrušeno Tovaryšstvo Ježíšovo. Barokní fenomény této generace jsou „pobarokní“⁴⁵. Baroko po baroku je zajímavé a početné hlavně v oblastech mimoliterárních. Po roce 1780 je možné sledovat přechylování baroka v rokoko a pseudoklasicismus.

V literatuře této doby je nutno odlišovat literaturu lidovou a umělou. Historiografie se téměř nepěstuje a homiletika se mění spíše na církevní moralistickou didaxi. Dochází k reedicím kancionálů (například Koniášův kancionál je do roku 1762 vydán čtyřikrát). K podobnému úpadku barokní literatury dochází i v emigraci. Co se týče tvorby básnické, vzdělanecká kultivovaná lyrika v letech 1740-1780 téměř chybí. Intelektuálové jsou si vědomi „mezery“, ale i když chtějí,

⁴³ Pragmatická sankce byla podepsána r. 1713. Rozšiřovala následnické právo i na členy habsburského domu i v ženské linii. Proto mohla na trůn nastoupit třiačtyřicetiletá Marie Terezie. Přesto, že po dlouhých vyjednáváních byla sankce prosazena i v mezinárodním měřítku, po smrti Karla VI. se ukázala její křehkost.

⁴⁴ Osvícenství (vzniklo v 17. století v Holandsku a v Anglii) usilovalo o překonání středověkých názorů na svět a společnost, o nastolení „věku rozumu a osvěty“. Lidský rozum opírající se o smyslové poznání měl zbavit člověka duchovní, materiální a sociální poroby; lidská bytost je svobodná, všichni jsou si rovni.

⁴⁵ Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 336.

není kde navázat. Černý mluví o tzv. vytváření falešné plynulosti⁴⁶. K úplnému opaku dochází v tvorbě lidové a pololidové. Někdy se mluví o tzv. barokní lidové kultuře. Ta je jedinečná svou organickou úplností, je prostě celistvým životním stylem. V našich dějinách se takováto celistvost vyskytla pouze dvakrát - poprvé v gotice, podruhé v baroku. Na začátku 18. století je tato lidová kultura úplně vytvořena a zahrnuje i lidovou hudbu, stavitelství a další umělecké oblasti. Hlavní literární žánry lidové slovesnosti jsou píseň, divadelní hra, povídka, pověst a drobné žánry s mravoučnou tendencí (příслови, pořekadla ...). Lidové umění je mystická a geniální duchovní skutečnost, podobná přírodnímu prameni živé vody, která vytryskla z prahloubi „národní duše“⁴⁷.

Václav Černý v závěru kapitoly o periodizaci baroka uvádí ještě všeobecné shrnutí o českém literárním baroku ve čtyřech bodech. V prvním bodě zdůrazňuje, že české literární baroko bylo jedno z našich nejbohatších a nejoriginálnějších uměleckých epoch. Trvalo přes čtyři generace zhruba v letech 1620 až 1740 s obdobími před a po baroku, které nazývá protobaroko a pobaroko. Tvůrci jsou pouze dvě první generace (1620-1680), další v barokním duchu pokračují, ale nejsou až na výjimky originální. Baroko proti renesanci mnohem více a úžeji spolupracuje s cizinou. Druhým rysem českého baroka je místní a národní zvláštnost. České baroko bylo jednoduché a celistvé. Stejně jako po celé Evropě (kromě Španělska) bylo konfesně rozděleno. V Čechách byl protestantismus politicky rozdrčen, proto se barokní literatura rozdělna na zahraniční a domácí. Zahraniční byla ovlivňována tvorbou Jana Amose Komenského, domácí byla až na malé výjimky hlavně jezuitská. Nikde jinde se v takové míře nevyvinula lidová tvorba. V evropském kontextu se baroko vymezuje tím, že nevytvořilo velký román, hrdinskou epopej ani umělou dramaturgii. To je logické, protože jmenované žánry jsou spjaté s vysokým šlechtickým nebo měšťanským prostředím, které se po Bílé hoře u nás sice nacházelo, ale bylo téměř výlučně cizojazyčné. Takže o tvorbě v národním jazyce

⁴⁶ Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 338.

⁴⁷ Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 346.

nelze hovořit. Na druhou stranu bylo naše baroko konzumentsky, ale i autorsky daleko více demokratičtější než v okolních zemích. Jako třetí bod uvádí Černý hlavní obory a žánry českého baroka. Nejčastěji jsou psána díla „filozoficko-naučná inspirovaná nábožensky“, dále vlastenecká - historiografie (česká i latinská), pěstuje se také jazykověda. V krásné literatuře je to hlavně lyrika, která je tvořena v národním jazyce. Nejčastějším žánrem v lyrice je píseň, a to hlavně duchovní a kancionálová. Z prózy je to hlavně oblast panegyricko-hagiograficko-legendistická. Méně se píše próza moralisticko-meditativní, jako je Komenského *Labyrint*. A nesmíme zapomenout na kvalitní a bohatou katolickou homiletiku, hlavně u posledních dvou generací. Barokní próza světská měla nesrovnatelně nižší úroveň. Čtvrtý bod je spíše politickosprávní, ale jeho následky se promítly do kulturního života země. Po porážce stavů na Bílé hoře a následném posílení habsburské pozice u nás dochází k narůstání centralistických a absolutistických tendencí. S nimi přichází rekatolizace a hlavně germanizace. Velká část staré české šlechty a měšťanstva odchází do emigrace. Zbytek, který zůstal, přijímá němčinu jako státní jazyk. Přichází sice nová šlechta a měšťanstvo, ale ti jsou vesměs cizojazyční. Takže ti, kteří by měli být hlavními propagátory českého jazyka jako jazyka národního, česky vlastně neumějí. Z toho podle Černého vyplývá absence vyšších uměleckých žánrů (viz výše).

Všeobecné shrnutí o baroku podává i F. X. Šalda. Za prvé vidí zásluhu baroka v tom, že se české umění „*vkĺnilo do románského světa a zdrželo postup německé kultury literární*“⁴⁸. Jazykem českých vzdělců byla latina, němčina pronikla mezi české intelektuály až v druhé polovině 18. století. V druhém bodě podobně jako Kalista zdůrazňuje, že česká tvořivost ani za nejhorších hmotných podmínek nezanikla a umožnila pěstovat literaturu i rokoku a romantismu. Za třetí vidí hlavní význam baroka v tom, že nám dalo prvního světového spisovatele, encyklopedistu a (dnešními slovy řečeno) pacifistu Jana Amose Komenského. Jako poslední rys baroka uvádí Šalda jeho lidovost, která byla mnohem větší než za renesance. Baroko

⁴⁸ F. X. Šalda, *O literárním baroku cizím i domácím*. In: *Šaldův zápisník 1935-36*. Český spisovatel. Praha 1994, s. 237.

se obracelo k lidu a lidem bylo přijato, z čehož vyplývá bohatá barokní lidová slovesnost. Poslední bod má Šalda také společný se Z. Kalistou.

1.4 Barokní člověk a jeho svět

Jako první rys uvádí F. X. Šalda (*Šaldův zápisník 1935-6*, Praha 1996) zvýšený sensualismus a vystupňovaný erotismus v literárním i výtvarném baroku. Můžeme je hledat zvláště ve vysokých formách u Terezy z Avily. U světských představitelů je nalezneme také, ale v daleko nižších formách. Literární baroko je umění hyperintelektualistické, jak ho nazývá Šalda. Barokní poetika předpokládá, že vše lze vyslovit, že v poezii není nic nevyslovitelného. Proto se o ní Šalda vyslovuje jako o estetice iluzionistické⁴⁹. S potřebou stupňovat smyslnost emocí souvisí, že pozdější barok stavěl do popředí krutost, která sloužila jako stimul smyslového požitku. Projevuje se to hlavně v dramatu, kde je častým tématem kontrast rozmařilosti, bezbožnosti a následného asketického života, který přichází po obrácení (například motiv Marie Magdaleny jako kající se hříšnice). Jiným charakteristickým rysem baroka je tendence k dvojímu cítění, k dvojí reflexi požitku. Je to metaforický přenos smyslových dojmů z jedné oblasti do druhé („...zírání a vidění tónů, slyšení světla a barev ... Jinde zase světlo zní a rozeznívá věci, jichž se dotkne...“⁵⁰). S tím souvisí barokní kult gesta, barvy, zvuku.

Barokní člověk se orientuje na duchovní představy a pojmy, s čímž souvisí umocňování a zvýrazňování jeho gest (kult gesta – jeden z barokních rysů, které uvádí i F. X. Šalda⁵¹). Člověk cítí nutnost vytrhnout vše, co pochází z našeho světa, a vytvořit alespoň zdání světa jiného, mimozemského. Zdejší pozemská realita se má stát odrazem skutečnosti nadpozemské a jejích absolutních hodnot. Zdeněk Kalista

⁴⁹ F. X. Šalda, *O literárním baroku cizím i domácím*. In: *Šaldův zápisník 1935-36*. Český spisovatel. Praha 1994, s. 122.

⁵⁰ F. X. Šalda, *O literárním baroku cizím i domácím*. In: *Šaldův zápisník 1935-36*. Český spisovatel. Praha 1994, s. 122.

⁵¹ F. X. Šalda, *O literárním baroku cizím i domácím*. In: *Šaldův zápisník 1935-36*. Český spisovatel. Praha 1994, s. 122.

ve své práci *České baroko* uvádí, že základní pocit barokního člověka je touha poznat Boha skrze tento svět⁵². Chce s Bohem splynout úplně, beze zbytku mu podrobit svou tělesnost a skrze ni dojít k jeho plnému poznání. Prostředkem k tomu měla být extáze, tedy proniknutí ze světa fyzického, představovaného vlastním tělem, do světa metafyzického přeměnou vlastního Já⁵³. Nejlepším příkladem je Tereza z Avily⁵⁴ nebo zakladatel jezuitů Ignác z Loyoly. Jsou známé Tereziny extáze, při kterých ztrácela vědomí a vůli a splývala duchovně s Bohem. U Ignáce z Loyoly se setkáváme s přiznáním, že Boha přímo viděl, postihl ho svými smysly jako veliké světlo, tedy hodnotu tohoto světa, že se svými smysly dovedl vzepnout až k nadsmyslnému. Pro baroko je příznačná jistá vnitřní rozpornost, tendence spojovat jevy naprosto protichůdného rázu. Člověk touží po Nekonečnosti a Věčnosti, ale zároveň se snaží svůj svět uzavřít pevnými hranicemi, řádem a zákony. Hledá v chaosu své doby intenzivněji než cokoli jiného potřebnou jistotu. Žije v neustálém napětí a nejistotě. Proto „přímo hledá Boha v tomto světě, základní pocit baroka „přiblížení se Bohu skrze tento svět“... se hloubí, člověk chce ve svém zmatku zachytiti se přímo ... ruky boží...“⁵⁵. Role víry a Boha se obrovsky zvětšuje. Věci, které by dříve šly vysvětlit zcela přirozenou cestou, se v této době mění v nadpřirozené jevy, ve znamení, kterými se Bůh projevuje v životě. Celý svět se stává odrazem Boha. Proti renesanci se člověk nepřibližuje Bohu díky svému rozumu, ale tím, že se zřekne vlastní vůle a zapře sebe sama. Navíc přicházejí zámořské objevy a lidstvo poznává nové světy – pocit nekonečnosti světa. Kryštof Kolumbus objeví Ameriku a Španělsko se díky tomu stává první křesťanskou koloniální říší na světě pod heslem: Jeden vládce, jedna monarchie a jeden meč⁵⁶. Je tím podporována myšlenka jakéhosi křesťanského univerzalizmu a Španělsko se tak může stát „královstvím božím na zemi“. Právě křesťanský univerzalizmus, který je

⁵² Zdeněk Kalista, *České baroko*. Evropský literární klub, Praha 1941, s. 11.

⁵³ Zdeněk Kalista, *Tvář baroka*. Garamond, Praha 2005, s. 66.

⁵⁴ Terezie de Avila (sv. Terezie Ježíšova) žila v letech 1515 až 1582. Pochází ze Španělska a proslula svým dílem *Hrad nitra čili Komnaty*, kde líčí cestu duše k Bohu.

⁵⁵ Zdeněk Kalista, *České baroko*. Evropský literární klub, Praha 1941, s. 11.

⁵⁶ „Un monarca, un imperio y ua espada“ je známým veršem Hernanda d'Acuny, který vznikl v době, kdy se Karel V. a jeho syn Filip II. snažili v Evropě vytvořit velkou katolickou monarchii.

v 15. století podstatně oslaben, se snaží soudobý člověk nahradit jakousi univerzalitou intelektuálního světa, jejímž jednotným jazykem má znovu být klasická latina. Zde se projevuje touha po mnohosti a jednotě. Ve snaze uskutečnit tuto myšlenku v praxi je „*nekonečná náboženská válka světová ve vzduchu, ohromné války dynastické v dosahu ruky a koloniální na obzoru*“⁵⁷. V polovině 16. století už se baroko v Evropě plně rozvinulo. A právě v téhle nové době panuje jakýsi neklid, který se spjat s fantazijní složkou lidské mysli. Barokní člověk je nucen bojovat. Bojuje o to, aby se mohl přiblížit Bohu, bojuje mezi hmotným a duchovním. Jak píše F. X. Šalda, je to „*utrpení – utrpení nekonečně vysilujícího a marného boje*“⁵⁸.

Na konci 16. století císařský dvůr Rudolfa II. přesídlil do Prahy. Pro české země to znamenalo čilejší styk s cizinou a česká šlechta začala hrát hlavní roli v Rudolfově zahraniční politice. Platilo to i naopak – obzory českého člověka se rozšiřují s tím, jak se země otvírá cizincům, kteří ve velké míře přicházejí na pražský císařský dvůr. To vše změnilo atmosféru v celé české společnosti. Lid poznává světový prostor, dozvídá se o nových krajích a probouzí se u něj touha po jejich poznávání. Zdeněk Kalista tuto touhu nazývá „*hlad po prostoru*“⁵⁹. Vzhledem ke změně atmosféry se stávají populárnější cestopisy a nejrůznější záznamy z cest, popisy cizích zemí a podobná díla. Cestopis se k nám dostává hlavně z německé a latinské literatury. Původní česká cestopisná literatura pochází převážně ze šlechtického prostředí - například cestopis Václava Vratislava z Mitrovic nebo Kryštofa Haranta z Polžic, cestopisné záznamy Karla staršího ze Žerotína, Heřmana Černína z Chudenic a dalších. Čechy se stávají díky politice Rudolfa II. světovou politickou a kulturní oblastí. Zahraniční cesty, které byly dříve nutným doplňkem vzdělání bohatých, se stávají samozřejmostí a mají i jistý cíl politický. Nejvíce cizího vlivu ale do českých zemí přináší třicetiletá válka. Jednak přicházejí vojáci nejrůznějších národností, dále jsou to cizinci na dvoře Fridricha Falckého, další vlna

⁵⁷ F. X. Šalda, *O literárním baroku cizím i domácím*. In: *Šaldův zápisník 1935-36*. Český spisovatel, Praha 1994, s. 75.

⁵⁸ F. X. Šalda, *O literárním baroku cizím i domácím*. In: *Šaldův zápisník 1935-36*. Český spisovatel, Praha 1994, s. 77.

⁵⁹ Zdeněk Kalista, *České baroko*. Evropský literární klub, Praha 1941, s. 12.

cizinců potom přichází po porážce na Bílé hoře. Nemalý podíl mají také zahraniční církevní hodnostáři, kteří přicházejí do Čech a na Moravu obnovovat římskokatolické vyznání. Tihle všichni s sebou přinášejí jakýsi „cizí prvek“, něco jiného, atmosféru „dalekých obzorů“. Ale na rozdíl od předchozích dob se s cizinci seznamují všichni obyvatelé království, nejen nejvyšší vrstvy. Český člověk přichází do styku s dálkami uprostřed náboženských válek, z čehož vyplývá, že tyto „*dálky se mu jevily pod zorným úhlem jeho představy Boha*“⁶⁰. Třicetiletá válka, která se jako vichřice přihnala do Čech, byla obrovským šokem. České země žily poměrně poklidně až do roku 1618 proti tomu, co mělo následovat. Všechny dochované zprávy jsou v podstatě pouze výčtem ukrutností, násilností a hrůz války, „*jako by se valil nepřetržitý proud nářků a bědování*“⁶¹. V těchto dokumentech se objevují iracionální síly a podivné preludy, nejrůznější přírodní úkazy, příšery a andělé. Je zde znázorněn jakýsi „jiný, snový“ svět. A právě v tomto světě lze hledat Boha. Na rozdíl od gotické doby, kdy byl Bůh nad lidským životem, je v baroku Bůh pozemský, přímo v iracionálních silách a preludech – na dosah ruky. Opět se dostáváme k základnímu pocitu baroka: přiblížení se Bohu skrze tento svět. To, že mají lidé Boha tak „blízko“, jim poskytuje jistotu, světlo ve tmě. Protože třicetiletá válka zničila všechny pevné body, které tehdejší člověk ve svém životě měl. Po válečném běsnění zůstala zpustošená země, zničené hospodářství a zbídačení lidé. Lidé napříč celou společností se tedy museli nutně změnit. Navíc Praha, která byla hlavním městem habsburské říše, důležitým centrem evropské politiky a kultury, se stala provinčním městem bez většího významu. Ale v něčem zůstala Praha centrem, a to v katolicismu. Bylo zde zřízeno velké množství církevních institucí. I přes všechnu nepřízeň se alespoň v této oblasti dějí rychlé pokroky. Organizátorská, umělecká, vědecká a pedagogická činnost jezuitů, ale i piaristů dosahuje velmi vysoké úrovně ve srovnání s okolními zeměmi. Do Prahy jsou přenášeny ostatky a předměty patřící nejrůznějším světcům a jsou zde pořádány nejrůznější církevní slavnosti a procesí. A

⁶⁰ Zdeněk Kalista, *České baroko*. Evropský literární klub, Praha 1941, s. 16.

⁶¹ Zdeněk Kalista, *České baroko*. Evropský literární klub, Praha 1941, s. 17.

naopak: kult českých světců a mučedníků „se rozzářil po celé barokní Evropě“⁶². Je to hlavně sv. Václav. Od roku 1670 platí svátek sv. Václava pro celou církev. Po celé Evropě jsou budovány kostely, kaple a oltáře zasvěcené tomuto světcovi. Dochází také k obnovení kultu sv. Vojtěcha. V barokní době nebyl ctěn jen jako český patron, ale i jako patron polský a uherský. Vojtěšská tradice je rozšířena hlavně v Uhrách a v Rakousku. Uctíván byl i sv. Prokop jako ochránce domácího živlu proti vetřelcům. K silnému rozšíření kultu sv. Prokopa došlo v západní Evropě. Největšího rozmachu dosáhl kult sv. Jana z Pomuku⁶³. Kult žádného jiného českého světce se po Evropě tak rychle nerozšířil. A to zejména díky hagiografické literatuře, ale i výtvarnému umění a dramatu. Svatojánský kult nacházíme v alpských zemích, ve Francii, Holandsku, Španělsku a na konci barokní epochy dokonce i v zámoří. Světci byli uctíváni jako hrdinové. Celá koncepce hrdinství a role hrdiny ve společnosti se v baroku změnila. V renesanci je koncepce hrdinství založena na pojmu *virtus*⁶⁴, což je soubor vynikajících vlastností, které člověku umožňují bojovat s osudem. Baroko navazuje na tuto renesanční teorii hrdiny. Ještě více se umocňuje síla vůle. Rozdíl mezi renesancí a barokem je v tom, že renesanční hrdina sice bojuje s osudem, ale nevybočuje z mezí tohoto světa. Iracionalita sem nemá přístup. Barokní hrdina bojuje se světem, ve kterém není daný jeho životní prostor. To je síla, s níž se musí hrdina vyrovnávat. Zdeněk Kalista mluví o tzv. živém prostoru, ve kterém hrdina prožívá svůj zápas. Hrdinství se v baroku projevovalo i v normálním životě. Jednak to byli misionáři, ale například i lidé, kteří ošetřovali nemocné (Bedřich Bridel, který ošetřoval nakažené morem a nakonec nemoci sám podlehl).

Atmosféra církevních slavností a procesí a mohutného uctívání světců a jejich ostatků panuje po celé české zemi. A čím je kraj odlehlejší, tím jsou tyto projevy křesťanské oddanosti silnější. Český člověk v době největšího rozkvětu baroka stále více touží po dálkách a nových obzorech. Nyní je zná jednak díky vyprávění cizinců, díky literatuře, jednak i díky legendám nebo obrazům, které v této době vznikají. To

⁶² Antonín Kratochvíl, *Oheň baroka*. Cesta, Brno 1990, s. 32.

⁶³ Jan z Pomuku byl generálním vikářem pražského arcibiskupa Jana z Jenštejna. Na rozkaz Václava IV. byl mučen a pak utopen.

⁶⁴ Zdeněk Kalista, *Tvář baroka*. Garamond, Praha 2005, s. 48.

mu pomáhá přiblížit se k Bohu, on však chce víc. To se projeví hlavně v misionářské činnosti. Katoličtí misionáři, mezi kterými je i poměrně velký počet Čechů⁶⁵, působí v dalekých krajích, jako je Střední a Jižní Amerika, Indie, Čína nebo Afrika. Touha po dálkách nezůstala omezena jen na okruh kněží a šlechticů, ze země se vystěhovávají i obyčejní lidé. Misijní činnost se stává novou literární inspirací, novým literárním zdrojem do té doby neznámým. Neklid, který byl v Čechách před a během třicetileté války, pořád trvá. Pokračuje snaha člověka dosáhnout onoho „jiného světa“, onoho co největšího přiblížení se Bohu, které není utišeno ani zámořskými objevy. U některých autorů dochází na úkor této touhy k určitému „zbožnění rodného kraje, pozdvížení jeho do roviny nadpřirozeného života“⁶⁶. Dochází k dramatickému souboji mezi domácím a cizím krajem. Touhu po dále někteří autoři schovávají v českých krajích. Vlast už pro ně není pouze jakýmsi kusem země, ale je to něco, co určil Bůh.

1.5 Studium baroka v českých zemích

V českých zemích se zájem o baroko probouzí ve třicátých letech minulého století. Spouštěcím momentem byla práce *Deutsche Barockdichtung (Německé barokní básnictví, 1924)* profesora pražské německé univerzity Herberta Cysarze. „Dosud přehlížená, podceňovaná, ano nenáviděná doba dějin vzdělanosti, ovlivněná renesancí katolicismu v zemích uchvácených ideologií a etikou některé z forem protestantismu, stala se nepřebornou pokladnicí námětů a motivů literárně vědeckého studia ...“, píše Vilém Bitnar⁶⁷ ve svém díle *O českém baroku slovesném*

⁶⁵ První jezuité odjíždějí z Prahy roku 1678.

⁶⁶ Zdeněk Kalista, *České baroko*. Evropský literární klub, Praha 1941, s. 23.

⁶⁷ Vilém Bitnar (1874-1948), literární historik katolické orientace, překladatel a básník, který se podílel na vytvoření Katolické moderny. Spoluzaložil periodika *Nový život* a *Meditace*, do kterých i přispíval. Jeho tvorba je poznamenána snahou rehabilitovat katolickou literaturu. Svými studiemi, které byly vydány v souborech *O českém baroku slovesném* (1932) a *Postavy a problémy českého baroku literárního* (1939) se výrazně podílel na barokologických bádáních ve 30. letech. Své názory o katolické literatuře shrnul do esejů *O podstatě českého literárního baroku* (1940) a *Inferiorita české literatury katolické* (1941).

(1932). Bitnar také uvádí důvody, proč se baroko po první světové válce stalo tak oblíbeným tématem literárních vědců, historiků, historiků umění a dalších. Zaprve lze zálibu v baroku vysvětlit jako stále vzrůstající zájem o poznání všech forem projevů náboženského života. Dalším důvodem byla poválečná žízeň po nových látkách a tématech. „*A tu oblast látek barokových zalákala svou chaotičností i mlhavostí chtivé učence mladých generací k poutím, jež přinesly překvapující výsledky ... Barok počal k mladým učencům dneška mluvit tisíci jazyky, zapadlé věky projevovaly svou životnost*“⁶⁸. Baroko jako umělecký styl bylo zdrojem nového myšlení, cítění i forem. Přineslo s sebou novou dobu, stejně jako byla doba po první světové válce, kdy Bitnar napsal své dílo. Posledním důvodem ke studiu baroka byl fakt, že období baroka bylo zatíženo hanlivým názvem „doba temná“. „*Tato zlopověstná a rozkřičená doba národního zániku a duchovního ohlupování*“⁶⁹ tedy potřebovala rehabilitaci, již se ujali mladí historikové.

O problematice zkoumání „doby temna“ hovoří i Josef Hrabák⁷⁰ ve svém sborníku studií nazvaném *Jedenáct století* (1982). Zamýšlí se nad samotným termínem „doba temna“. Tento termín se rozšířil z beletrie. Doba, na kterou Alois Jirásek tento výraz použil, se nevztahuje na celé baroko, ale pouze na jeho poslední třetinu. Hrabák také odmítá nesrovnávání české barokní literatury s evropskou. Klade si otázku, proč nesrovnávat, když česká literatura dokázala dříve vytvořit díla evropského formátu (*Kosmova kronika* apod.). Staví vedle sebe například Koniáše a Voltaira nebo Bridela a Corneilla⁷¹. České baroko, kromě díla Komenského, nevytvořilo dílo evropského rozsahu. Přesto hodnotí baroko jako významné

⁶⁸ Vilém Bitnar, *O českém baroku slovesném*. Lidová akademie, Praha 1932, s. 11.

⁶⁹ Vilém Bitnar, *O českém baroku slovesném*. Lidová akademie, Praha 1932, s. 14.

⁷⁰ Josef Hrabák (1912-1987), strukturalistický, od 50. let marxistický literární vědec, se stal roku 1937 členem Pražského lingvistického kroužku. Působil i jako pedagog na vysokých školách a editor staré české literatury. Byl redaktorem a hlavním autorem prvního svazku tzv. akademických *Dějin české literatury* (1959). V oblasti teorie literatury zaměřoval pozornost především k problémům versologickým a žánrovým (*Úvod do teorie verše*, 1958; *Poetika*, 1973 aj.). Podílel se i na tvorbě skript a učebnic pro základní i střední školy.

⁷¹ Pierre Corneille (1606-1684), francouzský dramatik a básník, uvedl do francouzské dramatiky žánr tragédie. Vytvořil pravidla tragédie, mezi jeho hry patří např. *Horatius*, *Nikomédes*, *Cinna* a další.

umělecké období. Velikost tohoto období spočívá hlavně v jeho tvorbě lidové a pololidové.

Také u Václava Černého⁷² se setkáváme s termínem „kulturní temno“. Je to metafora čerpaná z Jiráskova románu z let 1912-14. Jirásek název „temno“ použil pro léta 1723-1729. Obecně bývá ale „dobou temna“ nazýváno celé baroko. Je to název nepřesný. „*Má-li název označovat všeobecný stav kulturní noci a tvůrčí bezmoci, padá sám sebou*“⁷³. České baroko má výrazné osobnosti evropského formátu, ať už na poli výtvarném nebo literárním. Václav Černý ve svém díle *Až do předsíně nebes* rozvíjí teorii, že metafora „doba temna“ nebo „kulturní temno“ se týká částečně pouze literatury umělé. „Temno“ znamená redukce nebo zchudnutí. „*Toto zchudnutí nebylo zaviněno povahou baroka ani příčinami nábožensko-církevními, barokem způsobeného „temna“ v našich dějinách vůbec není; naopak barokní doba vytvořila společensko-kulturní stav, jenž přinášel podmínky lidového oduševnění, a to barokního oduševnění, umožňujícího svérázně tvořivým způsobem kompenzovat chudobu písemnictví umělého*“⁷⁴. Termín „temno“ byl poté podle Černého nesprávně aplikován i chronologicky. Baroko podle něj **n e n í o b d o b í m t e m n a .**

Další autor, který se věnoval studiu baroka ve svých dějinách literatury, Jaroslav Vlček, termín baroko ve svém díle vůbec nepoužívá. Literaturu „*od převratu pobělohorského až do doby josefínské*“⁷⁵ rozděluje na dva směry: slovesnost katolická a protestantská. V českých zemích se smí pěstovat slovesnost katolická, česká i latinská, a ta je protireformační. Literatura tvořená v zahraničí je reformační,

⁷² Václav Černý (1905-1987), literární kritik a historik, překladatel a editor, byl v r. 1945 vězněn za svou činnost v odboji. Po roce 1948 byl pronásledován z politických důvodů, krátce byl i vězněn. V roce 1977 byl jeden z prvních signatářů Charty 77. Černý je autorem desítek článků, studií a knih věnovaných nejrozličnějším oborům literatury. Se starší českou tvorbou souvisí například *Staročeská milostná lyrika* (1948), *Staročeský mastičkář* (1955) nebo *Až do předsíně nebes* (1996) a další. Známá je jeho memoárová trilogie (*Paměti I, Křik koruny české, Paměti III*), jeho překlady z francouzštiny, španělštiny nebo portugalštiny a editorská činnost. Některé jeho texty mohly vyjít až po roce 1989.

⁷³ Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 330.

⁷⁴ Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 335.

⁷⁵ Jaroslav Vlček, *Dějiny literatury*. Státní nakladatelství literatury, hudby a umění, Praha 1960, s. 460.

souvisí tedy s literaturou, která se u nás pěstovala před rokem 1620. Upozorňuje také na úpadek jazyka spisovného. Odůvodňuje to centralizací, odnárodňováním a germanizací země po Bílé hoře. Podle Vlčka pojmy rebel a kacír splynuly v jedno, proto mnoho knih vydaných před Bílou horou bylo zničeno, protože „*sama čeština jejich je činila podezřelými z kacírství*“⁷⁶. Navíc se téměř celá domácí literární tvorba dostává do rukou jezuitů. Literatura je zúžena na pouhé spisy náboženské a vzdělávací, ojediněle vznikají pokusy o dílo historiografické nebo gramatické. „*Mlčela česká poesie, mlčela beletrie, mlčely všechny věcné obory naukové...*“⁷⁷. S Vlčkem polemizuje Hrabák ve své studii *Baroko a dnešek*⁷⁸. Hrabák ve svém díle mluví o tzv. zmytizování baroka, které nastalo u některých autorů. Jako příklad uvádí právě Vlčkovy *Dějiny literatury*. Vysvětluje to Vlčkovým pozitivistickým chápáním baroka. Mezi významné barokology patří taky F. X. Šalda se svou studií *O literárním baroku cizím nebo domácím*⁷⁹, dále například Arne Novák, který je autorem studie *Praha barokní* (Praha 1937). Spolu s Janem V. Novákem vytvořil syntézu *Přehledné dějiny literatury od nejstarších dob až po naše dny*⁸⁰, kde se zabývá barokem jako významnou uměleckou epochou.

Studiu samotné barokní homiletiky nebyla věnována dosud adekvátní pozornost. Může to souviset s chápáním kazatelství jako pomezního žánru a také s jeho kvantitativním zastoupením. Dalším problémem může být poměrně obtížná dostupnost. Barokologické bádání u nás nestrnulo (i přes snahy minulého režimu) a navazovalo na výsledky ze 30. let. Od 70. let rostl postupně badatelský zájem o témata oficiálně neprosazovaná, v některých případech i jako projev opozice vůči vládnoucí ideologii. Speciálně zkoumáním barokní homiletiky se zabývali Hynek Hrubý (na podnět Jana Gebauera zpracoval rozsáhlou knižní studii *České postily*, Praha 1901), Josef Vašica (knižní soubor studií *České literární baroko*, Praha 1938),

⁷⁶ Jaroslav Vlček, *Dějiny literatury*. Státní nakladatelství literatury, hudby a umění, Praha 1960, s. 463.

⁷⁷ Jaroslav Vlček, *Dějiny literatury*. Státní nakladatelství literatury, hudby a umění, Praha 1960, s. 467.

⁷⁸ Josef Hrabák, *Jedenáct století*, Praha 1982.

⁷⁹ In: *Šaldův zápisník 1935-36*. Český spisovatel, Praha 1994.

⁸⁰ *Přehledné dějiny literatury*. Atlantis, Brno 1995.

Zdeněk Kalista (jeho hlavní barokologické dílo je rozsáhlá antologie *České baroko*, Praha 1941), Milan Kopecký (studie *K české barokní homiletice*⁸¹ a edice *Starší slezští kazatelé*, Ostrava 1970), Alena Šubrtová (studie *Názory na populaci v homiletice pobělohorského období*, Praha 1989), Michaela Hashemi a další.

⁸¹ In: *O barokní kultuře*, UJEP, Brno 1968, s. 61-74.

2. O KAZATELSTVÍ

2.1 Z historie kazatelství

Po seslání svatého Ducha se rozcházejí apoštolové a jejich pomocníci, aby zvěštovali boží slovo po celém tehdejší světě. Kázání svatých apoštolů jsou zachycena v písemné podobě v knihách čtyř evangelií, „v knize Skutků svatých apoštolů, ve čtrnácti dopisech – epištolách sv. Jakuba, Petra, Jana a Judy. Tvoří s posledním novozákonním spisem – prorockým Zjevením sv. Jana – a starozákonními knihami kánon Božího Zjevení“⁸². V následujících dějinách křesťanství pokračovali církevní otcové a církevní učitelé v hlásání evangelia po celém světě a svědomitě rozvíjeli toto „dílo spásy“. Právě toto zvěstování Nového zákona patřilo k základním a prvořadým úkolům kazatelů.

Počátky kazatelství na českém území souvisejí s dílem a působením sv. Cyrila a Metoděje⁸³. Z této doby se dochoval pouze nepatrný zlomek duchovních promluv..., problémem zůstává otázka jejich autorství⁸⁴. Cenný doklad kazatelské praxe je *Homiliář opatovický*⁸⁵ z poloviny 12. století. Ze 12. století se dochovalo několik samostatných kázání o sv. Ludmile (nejznámější svatoludmilské kázání je *Factum est* z počátku 12. století) a o sv. Václavu. Od poloviny 14. století se kazatelství dostává do popředí českého politického i kulturního života. V této době získává svou hlavní funkci – veřejně upozorňuje nejen na osobní lidské hříchy, ale i na nedostatky a morální krizi celé společnosti včetně církve. Téměř všichni Husovi předchůdci (Konrád Waldhauser, Jan Milíč z Kroměříže, Matěj z Janova) byli

⁸² Pavel Aleš, *Homiletika*. Pravoslavná bohoslovecká fakulta Prešovské univerzity, Olomouc 2003, s. 22.

⁸³ Vznik kázání bývá kladen mezi 9. a 5. století př. n. l. do Středomoří a paralelně do staré Indie a Číny. Pro vznik křesťanských kázání mělo mimořádný význam antické řečnictví a filozofie (zejména Cicero, Seneca, Platon a Aristoteles), ovlivnila je pochopitelně i židovská tradice a vzdělanost.

⁸⁴ *Slovník literárních pojmů*. Fraus, Plzeň 2006, s. 298.

⁸⁵ Obsahuje krátká kázání na hlavní a mariánské svátky, na dny sv. Václava a sv. Vojtěcha i na svátky do Čech v té době nově uváděných světců.

vynikající kazatelé. Jejich kázání zapsaná v postilách, měla mimořádný účinek na celou společnost. Za vrchol českého kazatelství z přelomu 14. a 15. století bývá považována Husova *Česká postila* (1413). V dobách politicky vypjatých měla kázání mimo jiné i úlohu politické agitace. Politický význam mělo kázání i v 15. století. Vynález knihtisku znamenal rozvoj české homiletiky v 16. století. Velký význam měly i překlady katolických a protestantských soudobých postil z okolních zemí (např. Lutherovy promluvy byly do češtiny překládány od roku 1520). Domácí kazatelství, a to katolické i protestantské, otevřeně kritizuje nedostatky tehdejšího duchovenstva. Jedna z nejznámějších luterských sbírek je *Postilla evangelitská* Martina Philadelpha Zámorského v mnohém ovlivnila a předznamenala české kazatelství 17. a 18. století. V české pobělohorské společnosti nebyly dlouhou dobu podmínky pro vydávání rozsáhlejších kazatelských sbírek. Vesměs byla vydávána příležitostná kázání, jak katolická v domácím prostředí, tak protestantská v exilu. V průběhu dvacátých a třicátých let 18. století dosáhla kázání vrcholu po stránce umělecké i z hlediska podílu na celé literární produkci. Základem kázání především v katolickém světě se stal tzv. koncept (viz níže). Jako nejznámější konceptuální kazatelé pobělohorského období se uvádějí Bohumír Hynek Josef Bílovský, Damascen Marek a Ondřej František de Waldt. Od poloviny 18. století se kázání začala měnit. Vliv na tuto proměnu měly překlady z francouzské a německé homiletiky. Autoři kladli důraz na racionální jádro sdělení, symbolika byla omezena na nejmenší možnou míru. Stejně jako jinde v Evropě i v Čechách kázání ustoupilo v této době na samý okraj žánrového spektra. Z kázání 19. a 20. stol. patří ke známějším jen promluvy kněží – spisovatelů (např. Jan Kollár, V. Beneš Třebízský, Jindřich Šimon Baar)...⁸⁶.

⁸⁶ *Slovník literárních pojmů*. Fraus, Plzeň 2006, s. 300.

2.2 Kázání jako literární žánr

Kázání⁸⁷ patří mezi řečnické útvary argumentativní a přesvědčovací⁸⁸. Cílem těchto útvarů je získat posluchače na řečnickovu stranu. Kázání má působit na jejich vůli a city. Cílem kazatele je potom zdůvodnit, ospravedlnit nebo vyvrátit určitý názor, vyvolat, nebo naopak odmítnout určitý způsob jednání. Proto řečník používá jazyka emocionálně zbarveného. Některé z těchto útvarů mohou také obsahovat skrytou či otevřenou polemiku s názory, proti nimž řečník staví své vlastní argumenty. Kázání je součástí náboženského obřadu, proto patří k řečnickým projevům náboženským (duchovním). Vyjadřuje se k náboženským, obecně etickým otázkám nebo aktuálním problémům, k církevním výročím nebo k osobnostem jednotlivých světců. Jeho hlavním znakem je zřetelný apel na posluchače. Kázání má posluchačům přiblížit církevní autority (hlavně bibli) a podat jejich srozumitelný výklad. V kázáních se prolíná osobitý způsob vyjádření víry s výrazem náboženské univerzality a rituální tradice⁸⁹. Kazatelna byla vlastně divadlem pro jednoho herce. Jediný herec – kazatel bral na sebe několik rolí, kazatelnu (a kostel) měnil v jeviště (a hlediště)⁹⁰. Kázání jsou mimo jiné i součástí řečnické kultury, proto jsou jen výjimečně zapisována a tištěna. Zároveň ale platí, že mnohá kázání byla určena jen pro četbu.

Podle obsahu lze kázání rozdělit do několika skupin. Rozeznáváme kázání dogmatická, mravoučná, panegyrická (která chvalořečí o svatých), biblická, historická a liturgická. Často dochází k prolínání jednotlivých druhů kázání. Podle účelu, který v kázání převládá, dělíme kázání na naučná (neboli didaktická), paraenetická (působící na city a vůli). Podle v pevné či volnější spjatosti s Písmem se rozeznávají kázání exegetické či homiletické a kázání tematické. Podle příležitosti,

⁸⁷ Kázání mají buď povahu homilie (rozhovoru, instruktivního a vzhledem k současníkům aktualizovaného výkladu písma) nebo k é r y g m a t u (zvěsti, prohlášení církevní autority).

⁸⁸ Kromě kázání sem patří řeči politické, soudní a rozsáhlejší projevy povahy reklamní nebo propagační. Obsahem těchto řečí jsou určitá tvrzení, na jejichž podporu řečník uvádí důvody a vysvětlení povahy věcné, racionální, i citové, emocionální.

⁸⁹ J. Kraus, *Rétorika a řečová kultura*. Karolinum, Praha 2004, s. 125.

⁹⁰ M. Kopecký, *K české barokní homiletice*. In: *O barokní kultuře*. UJEP, Brno 1968, s. 63.

při které jsou kázání použita, je dělíme na kázání tradicí a řádem církve ustálená (nedělní, sváteční, adventní...) a na kázání příležitostní (svatební, pohřební, primiční...).

V kázáních se různou měrou prosazují vlastnosti tří základních řečnických žánrů⁹¹. Patří sem řeči poradní, jejichž témata se vztahují k budoucnosti. Cílem je posoudit, co se jeví jako prospěšné nebo neužitečné, a usilovat o to, aby se toto rozhodnutí stalo součástí veřejného mínění. Dalším žánrem jsou řeči soudní. Ty se týkají toho, co se přesně a s přihlédnutím ke všem vážným okolnostem⁹² stalo nebo nestalo v minulosti. Smyslem je posoudit, co je smyslem a co ne. Poslední jsou řeči demonstrativní, a to dvojího druhu – oslava, chvála nebo pohana. Vztahují se k přítomnosti, zabývají se tím, co řečník považuje za krásné, nebo ošklivé. Díky své stylistické propracovanosti a estetické působivosti byly často přepisovány a staly se základem mnohých žánrů umělecké literatury⁹³.

Barokní homiletika souvisí vývojově s antikou (oceňuje Cicera⁹⁴, jehož zásad, jak uspořádat řečnický projev, se drží i Komenský), středověkem a renesancí⁹⁵, ale zároveň chce vytvořit samostatnou teorii, která by odpovídala potřebám doby. V barokním kazatelství je bohatě využíváno obrazných pojmenování s poukazem na Krista (ten mluvil v příkladech a podobenstvích). Nejvíce je užíváno metafor (které jsou nejčastěji stavěny na substantivech, méně na adjektivech), příměrů (přirovnání) a podobenství. Velká část metafor, které jsou přejaty z bible, přechází z jednoho kazatelského souboru do druhého. Co se týče přirovnání, je někdy používáno i několik přirovnání za sebou („podobenství“). Přestože je kázání dílem autorským, není vyloučeno použití některých myšlenek, postupů nebo celých

⁹¹ J. Kraus, *Rétorika a řečová kultura*. Karolinum, Praha 2004, s. 121-126.

⁹² Jiří Kraus, *Rétorika a řečová kultura*. Karolinum, Praha 2004, s. 60.

⁹³ Jiří Kraus, *Rétorika a řečová kultura*. Karolinum, Praha 2004, s. 60.

⁹⁴ Marcus Tullius Cicero (106-43 př. n. l.) nejvýznamnější římský autor prací o rétorice. Jeho zásadními díly (o rétorice) je filozofický dialog *O řečníkovi* (*De oratore*) a *Orator*, který pojednává o druzích řečnického stylu.

⁹⁵ Česká renesanční homiletika není příliš bohatá. Patří sem například dílo Tomáše Bavorského *Postila česká* (Olomouc, 1557), která má poučit a posílit čtenáře v křesťanském životě, ale chybí zde dramatizace, beletrizace nebo autentičnost. Podobná je i *Postila evangelitská* (1592) Martina Filadelfa Zámrského.

odstavců z homiletických děl předchůdců. Z životního pocitu barokního člověka pramení vyhledávání antitetických vztahů, proto je v literatuře využíváno kontrastů („snaha podat iracionálně racionálně a naopak“)⁹⁶. Kontrasty umocňují napětí, proto by měly být srozumitelné i prostému posluchači. Typickými prvky barokní homiletiky jsou také emblém a koncept. Emblematická kázání⁹⁷ vycházejí z určitého obrazu. Kazatel se ve svém projevu pohybuje mezi vlastnostmi tohoto obrazu a vlastnostmi předmětu svého výkladu⁹⁸. Pomocí emblému má být řečena základní životní filozofie. Konceptem se rozuměl vtipný a překvapivý nápad, rafinovaný obraz nebo řetězec obrazů, metafor a alegorií, který měl - na základě barvitě vykreslených obrazů odhalit skrytá tajemství víry, poučit i pobavit posluchače⁹⁹. Konceptuální kazatelé měli smysl pro napětí, gradaci a pointu. Na základě těchto principů byli např. světcí v 17. a 18. století přirovnávání k živočichům, rostlinám, drahým kamenům apod. K rozšíření konceptuálního kazatelství přispěly spisy vídeňského augustiniána sv. Abrahama. V českém prostředí rozvinul koncept na počátku 18. století augustinián **Kolman Hendl**.

Asi nejznámějším česko-bratrským barokním kazatelem byl Jan Amos Komenský, který umění homiletiky přibližuje v díle *Zpráva a naučení o kazatelství* (asi z roku 1651)¹⁰⁰. Dílo je uspořádáno do čtyř oddílů – 1. kde hojnost a rozličnost věcí a řečí brátí (*inventio*), 2. jak je uměle pořádat (*dispositio*), 3. jak je ušlechtilé okrášlovati (*elocutio*) a 4. čím a jak jim pronikavosti dodávati (*pronuntiatio*)¹⁰¹. Pro rétorické výklady Komenského je příznačné to, co pro jeho koncepci jazykové výuky vůbec – těsné sepětí věci, myšlenky a slova a spolu

⁹⁶ M. Kopecký, *O české barokní homiletice*. In: *O barokní kultuře*. UJEP, Brno 1968, s. 63.

⁹⁷ Emblematické pasáže se nacházejí v kázáních B. H. J. Bilovského, který je nejlepším teoretikem kazatelského konceptu u nás.

⁹⁸ M. Kopecký, *O české barokní homiletice*. In: *O barokní kultuře*. UJEP, Brno, 1968, s. 64.

⁹⁹ *Slovník literárních pojmů*. Fraus, Plzeň 2006, s. 298.

¹⁰⁰ Dílo poprvé vydal až v roce 1823 Josef Liboslav Ziegler pod plným názvem *Zpráva a naučení o kazatelství, sepsaná roku 1651 od Jana Amosa Komenského, kterýžto rukopis pro jeho řídkost a vzácnost přepsal Josef Gerža, duchovní pastýř církve evanjelické vyznání helvétského prosetínské na panství kunštátském v Marghrabství moravském léta Páně 1807*.

¹⁰¹ Jiří Kraus, *Rétorika v evropské kultuře*. Academia, Praha 1998, s. 115.

s tím i přísná služebnost rétoriky a kazatelství reformačním proudům v církvi¹⁰². První část, *inventio*, Komenský definuje jako hlavní věc textu, se kterou chce autor obeznámit posluchače, tedy téma kázání. Druhá část (*dispositio*) se věnuje časovému rozvrhu kázání. Události, o kterých se v kázání hovoří, mohou být sdělované buď chronologicky, nebo systémovým členěním.

V třetím oddílu *Zprávy a naučení o kazatelství* se Komenský věnuje vlastní jazykové stránce řeči. Důležitou hodnotou stylu je stručnost, ale na druhé straně i pestrost slov a věcí. Aby byl text pestrý, doporučuje Komenský vkládat epiteta, synonyma a perifráze. Z tropů používá ironii, metaforu, synekdochu, metonymii a hyperbolu. Vedle slovních figur (anafora, paronomázie...) vyjmenovává i deset figur větných (otázka, zvolání, obrácení řeči jinam...). Podstatou kazatelského stylu je podle něj novost, vztažení tématu k okamžiku řeči a názornost. Čtvrtý díl se zabývá přednesem. Kazatel má hlavně dbát na to, aby mluvil v souladu s Písmem. Dále musí přesvědčit posluchače, že všechno je pravda. Jeho projev musí být otevřený, živý a bez ostychu. O věcech, o kterých v kázání mluví, by měl být řečník vnitřně přesvědčen, měl by vyzdvihnout všechno podstatné a kázání by měl pronášet se zbožností.

Samotná osnova kázání vypadá podle Komenského takto: 1. *exordium* (přístup), 2. vlastní text, k němuž náleží: *propositio* (tj. vlastní téma), *partito* (osnova), *declaratio* (vyložení smyslu), *demonstratio* (demonstrace příkladů), *applicatio* (apel na posluchače), 3. *conclusio* (závěr)¹⁰³. Komenský výše uvedené body dále rozvádí. Například *exordium* se nemá příliš vzdalovat vlastnímu tématu. Může se vztahovat k přítomným osobám, k místu nebo době řeči, k určitému textu (obvykle biblickému) nebo citátu, který se dále rozvádí. Název vlastního tématu má být stručný a jasný a nemá být ani příliš členitý. Porozumění pomáhá, je-li vztah mezi jednotlivými částmi vlastního tématu stupňovitý, nikoli pouze souřadný. Argumenty pro svá tvrzení vybírá řečník z vlastního textu, z jiných textů, z katechismu, z vlastních zkušeností, z příkladů a z podobenství. I

¹⁰² Jiří Kraus, *Rétorika v evropské kultuře*. Academia, Praha 1998, s. 115.

¹⁰³ Jiří Kraus, *Rétorika v evropské kultuře*. Academia, Praha 1998, s. 116.

argumentace má být co nejvíce srozumitelná. Je třeba zvlášť zdůraznit, co je pro pochopení smyslu důležité (Komenský taková místa nazývá *emphases*, jádra, kvítky, perličky, hvězdičky)¹⁰⁴. Kázání musí být také aktuální. Konec řeči, neméně důležitý než úvod, má být stručný, výstižný a má obsahovat shrnutí myšlenek a zdůraznění toho, co by si měl posluchač z kázání odnést.

Jezuita Bohuslav Balbín byl dalším, kdo výrazně zasáhl do vývoje české rétoriky v barokním období. Své poznatky o rétorice shrnul v dílech *Quaesita oratoria* (1677), *Brevis tractatio de oratione rhetorica* (1688) a *Verisimilia humaniorum disciplinarum* (1666). Vyučoval rétoriku na jezuitských školách. Proklamoval zásadu uměřenosti ve všech složkách řečnického projevu a odmítal veškeré výstřednosti. Stejně jako Komenský, i Balbín viděl svůj vzor v Ciceronovi a odsuzoval vše, co se přičilo Ciceronovým zásadám. To, co má být hlášáno, musí být srozumitelné, prosté a jasné, aby to splnilo svou funkci, tedy přiblížit smysl kázání co nejvíce posluchačům.

Témata a prameny mohly být vybírány ze širokých okruhů, ale při zpracování byli kazatelé závislí na určitých teoriích. Předlohy byly rozděleny do dvou oblastí: *loci theologici* (Písmo, spisy teologické) a *loci topici* (spisy rétorické, dialektické a exemplová literatura). Teorie, kterými se museli kazatelé řídit, se projevovaly hlavně v kompozici kázání. Milan Kopecký¹⁰⁵ uvádí, že kázání muselo mít tři základní části. Za prvé to bylo *exordium* (neboli úvod), za druhé *confirmatio* (hlavní část) a poslední bylo *peroratio* neboli *conclusio* (závěr). Dále existovalo členění na další útvary, ale v praxi se většinou nedodržovalo. *Exempla* poskytovala předpoklad k vnášení světských prvků do duchovních řečí. *Exempla* mohla být původu antického, středověkého, renesančního nebo soudobého. Jejich použití mělo v posluchači vyvolat dojem, že se jedná o jeho život, o jeho osobu. Byly používány formulace typu *de te fabula narratur* (o tobě se mluví)¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Jiří Kraus, *Rétorika v evropské kultuře*. Academia, Praha 1998, s. 116.

¹⁰⁵ Milan Kopecký, *O české barokní homiletice*. In: *O barokní kultuře*. UJEP, Brno, 1968, s. 67.

¹⁰⁶ Milan Kopecký, *O české barokní homiletice*. In: *O barokní kultuře*. UJEP, Brno, 1968, s. 68.

Tendence k laicizaci homiletické literatury se projevuje v používání dlouhých nebo několikanásobných exempel.

Jiří Kraus¹⁰⁷ řečnické vystoupení dělí podobně. První část nazývá také *exordium* (nebo *principium*). Je to, stejně jako u Kopeckého, vlastní úvod, ve kterém autor vymezuje téma svého projevu, podává charakteristiku své osoby a svého vztahu k tématu a posluchačstvu. Další částí je *narratio*, popř. *diegesis*, což je vyličení tématu, podání důležitých informací, které řečník považuje vzhledem k posluchačům za závažné. *Narratio* Kopecký ve svém příspěvku *O české barokní homiletice* (Brno, 1968) neuvádí. Třetím bodem v řečnickém projevu je *partitio* neboli rozvržení tématu (tuto část Kopecký opět neuvádí). Tato část má dvě funkce: jednak seznámit posluchače s kompozičním plánem řeči, jednak rozdělit složky tématu na ty, „u kterých řečník očekává převažující shodu stanovisek, a na ty, které by podle jeho názoru měly představovat jádro sporu“¹⁰⁸. Další částí je *confirmatio* (stejně jako u Kopeckého), což je jádro argumentace a zdůvodnění řečnickova stanoviska. Předposlední úsekem projevu je *reprehensio*, které má vyvrátit argumentaci protistrany. Poslední je *peroratio* (také *epilogus*), jež obsahuje závěr, shrnutí tématu. Kraus (*Rétorika a řečová kultura*, Praha 2004) ještě uvádí, že někteří autoři připojovali sedmou část, a to *praesumptio*, předjímání možných argumentů protistrany.

Tři základní části řečnického projevu (*exordium*, *confirmatio* a *peroratio*) jsou u obou autorů stejné. V Kopeckého výkladu nejsou části, které Kraus zařadil mezi *exordium* a *confirmatio*, *narratio* (informace o kázání, které jsou podle řečníka pro publikum důležité) a *partitio* (rozvržení tématu), které lze zařadit do úvodní části. Po vlastním textu (*confirmatio*) následuje podle Krause *reprehensio*, ve kterém má kazatel vyvracet argumenty protistrany. Poslední částí (u obou autorů) je *peroratio*, tedy shrnutí tématu. Kraus ještě uvádí, že někteří autoři na konec kázání zařazovali *praesumptio*. Kopecký ale ve svém článku *O české barokní homiletice* (Brno 1968) uvádí, že kromě tří hlavních částí ostatní nebyly většinou dodržovány. *Exordium*,

¹⁰⁷ Jiří Kraus, *Rétorika a řečová kultura*, Karolinum, Praha 2004.

¹⁰⁸ Jiří Kraus, *Rétorika a řečová kultura*, Karolinum, Praha 2004, s. 75.

confirmatio a peroratio uváděl ve své *Zprávě a naučení o kazatelství* i Komenský (lišil se pouze v pojmosloví – confirmatio nazýval jako tractatio textus a peroratio¹⁰⁹ jako conclusio). Více podrobněji rozvíjel vlastní text, který rozděloval ještě na dalších pět podrobnějších částí. Osnova tří základních částí kázání je u všech autorů stejná.

2.3 Barokní čeština

Nejdůležitější okolností, která ovlivnila spisovný jazyk v době barokní, byla ztráta vzdělaneckého publika v důsledku pobělohorských událostí (konfiskace majetku a emigrace). V domácím prostředí postupně docházelo k oklešťování jednotlivých funkcí spisovného jazyka. Spisovná čeština nejdříve ustoupila z oblasti vědy, pak náročné literatury a nakonec i z oblasti administrativní. V 18. století přežívaly už jen žánry nižších stylových rovin (homiletika, lidové drama, knížky lidového čtení...). Náročná literární tvorba dočasně pokračovala pouze v okruhu české emigrace¹¹⁰. Výrazným reprezentantem vysokého stylu v domácím prostředí byl text nového biblického překladu (vychází v letech 1677-1715), tzv. bible Svatováclavská.

V 17. století přežívá vysoký styl v básnické tvorbě, která je značně diferencována. Nejvýraznějším reprezentantem tohoto stylu je Bedřich Bridel. Pokračují pokusy o poezii časoměrnou datující se už od doby humanistické. Poetika duchovních písní vznikajících v domácím prostředí je zčásti založena na využití přírodních obrazů, charakteristickým jazykovým prostředkem je deminutivum. Tento básnický styl ovlivnil i lidovou píseň. Nejfrekventovanějším žánrem byly homiletika. Je stylově diferencovaná, nesnaží se o vysoký styl, protože je určena širokým

¹⁰⁹ Kopecký (Brno 1968) uvádí u poslední části oba dva názvy (peroretio i conclusio), Kraus (Praha 1998) poslední část pojmenovává jako peroratio (nebo epilogus).

¹¹⁰ Patří sem například tvorba J. A. Komenského, která představovala konec rozvoje vysokého stylu.

vrstvám. Český psaná historická literatura¹¹¹ se vytrácí, jejím posledním reprezentantem byl J. F. Beckovský. Hlavně v 18. století se rozšířila kramářská píseň. Jazykově představuje nízký styl s charakteristickými změnami (ý > ej, ú > ou nebo s protetickým v-).

Vývoj vokalizmu spisovného jazyka byl dokončen v předchozím období, jen zčásti do něj proniklo úžení é > í (*délka* > *dýlka*), které důsledně proběhlo v mluveném jazyce na většině území. Výsledky vývoje morfologického pronikaly do psaných textů nesoustavně. Nejdůležitějším z nich byla změna u maskulin neživotných v nominativu a akuzativu plurálu (*potoci* > *potoky*) – tím byla postupně završena diferenciacie maskulin životných a neživotných. Postupně také zaniká gramatický rod a v plurálu to vede k unifikaci některých koncovek (instrumentál plurálu *zubami* > *zubama*). Do deklinace adjektivních typů *otcův* a *matčín* pronikají tvary deklinace adjektivní (genitiv *otcového* apod.). Ve 3. osobě plurálu u typů *sázeti*, *trpěti* a *prositi* dochází k unifikaci koncovek: *sázejí*, *trpějí* a *prosejí*. Pokračuje rozvoj opisného pasiva – přítomný čas se už často vyjadřuje dnešní formou, tj. spojením přítomných tvarů slovesa *býti* s participiem trpným (*jsem volán*). Celkově v době pobělohorské pokračoval a zesiloval odpor proti cizím slovům (projevoval se purismem v 2. polovině 17. století a ve století 18.). Vydáváním gramatik se ale paradoxně zmenšila vzdálenost mezi jazyk spisovným a jazykem lidovým. Gramatikové se opírali o současný jazyk mluvený. V krásné literatuře a v překladech bible pokračovala tradice humanistické češtiny¹¹² (k té se například hlásili Václav Šteyer nebo Jiří Konstanc).

¹¹¹ Jazykově představuje také nižší styl, protože je určena širokému publiku.

¹¹² Humanističtí gramatici se snažili český pravopis ustálit. Beneš Optát, Petr Gzel a Václav Filomates ve své *Gramatice české* (1533) neuznávali dvojhlásky *ie*, *uo* a jiné jevy, ale psali *í*, *ů*. Chtěli psát *y* místo *g* (=j), ale naproti tomu chtěli odlišit akuzativ a instrumentál dvojicí *ú* – *au* (akuzativ *krásnú*, instrumentál *krásnou*). Odmítali používání pomocného slovesa ve 3. osobě minulého času (pouze *řekl*, nikoli *řekl jest*). Snažili se zbavovat duálu (zůstával pouze v citacích např. z bible). Jan Blahoslav ve své *Deklaraci na gramatiku českou* (1571) nepřijímal změnu –ý > –ej, ale nepřijímal ani protetické v- a úžení –é > –í. Ponechával dvojí *l* a v tvarosloví jen zřídka přijímal v instrumentálu plurálu koncovku –mi. Blahoslav brání o pomocná slovesa *jest* a *jsou* ve 3. osobě perfekta. Odmítá Filomatesovo odlišení koncovky v akuzativu a instrumentálu. po číslovce *dvě* stále používal duál.

Mezi nejvýznamnější barokní gramatiky patří Václav Jan Rosa. Rosova mluvnice vyšla latinsky roku 1672 pod názvem *Čechořečnost seu Grammatica linguae bohemicae* a bývá považována za nejspolehlivější. Rosa v ní například povoluje používání dvojího duálu (*dvě stě, dvě létě*, ale i *dvě sta, dvě léta*), vedle koncovky *-y* v instrumentálu plurálu může být také *-ami, -ama* (*stromy*, ale i *stromami, stromama*), neutra na *-ko, -no* mají v dativu plurálu koncovku *-ám* (*semenám, městečkám*), adjektiva jako *krásný* nebo *krásnej* se dále skloňují *krásného* nebo *krásného*. V přičestí minulém u neuter může být zakončení na *-li* i *-la*, maskulinní tvar u neutra přítomného přechodníku není správný. Rosa také rozlišuje životnost u substantiv v plurálu a doporučuje používat u sloves (typu *trpí, prosí, sází*) ve třetí osobě plurálu koncovku *-í*, ne *-ejí*. U sloves dále doporučuje používat infinitivy zakončené na *-cti*. A je podle něj nadbytečné používání protetického *v-*. Vedle toho do spisovného jazyka pronikaly hlavně české nářeční jevy, jako diftongizace *-ý > -ej* a *-é > -í*.

3. KULT SVATÉHO VÁCLAVA

3.1 Svatý Václav

Svatý Václav (narodil se asi roku 907) dostal do vínku těžké vladařské povinnosti, ale také výchovu a vzdělání, které nebyly do té doby u panovníků zvykem. Na Václavově výchově se podílela jeho babička Ludmila, která ho podle vyprávění první staroslověnské svatováclavské legendy *dala zprvu učit podle knih staroslověnských; potom – zde se už připojuje legendární tradice bavorského původu – dal jej otec Vratislav vzdělávat na budečském hradisku v literatuře latinské u kněze slovanského jména Učen, avšak latinského obřadu*¹¹³. O tom, že Václav byl vychováván na dvoře své babičky Ludmily, se zmiňuje i *Kristiánova legenda*. Jednotlivé legendy se liší ve vykládání způsobu, který jazyk se Václav naučil nejdříve a která díla četl. Pravděpodobně byl Václav vzdělán jak v liturgii latinské, tak řecké, což by bylo výhodou za tehdejší církevně politické situace. V zemi dosud trvala staroslověnská tradice z dob pokřesťování přemyslovské oblasti. V druhé polovině 80. let 9. století¹¹⁴ proběhla vlna emigrace z Velké Moravy, se kterou mohli přijít i kněží řeckého jazyka, ale přímé doklady o tom nemáme. V 10. století byla staroslověnská složka v zemi již dost silná. Kromě toho se v době vlády Václavova strýce Spytihněva I. šířila do Čech latinská mše z Bavor. V desátém století byly už Čechy součástí biskupské diecéze v Řezně, samostatné biskupství v Čechách bylo zřízeno až za vlády Boleslava II. Vratislav i Václav byli už zcela suverénními panovníky. Tuto suverenitu je nutné chápat *ve smyslu součásti národního křesťanského útvaru, pokládaného obecně za dědice antického římského, případně západořímského impéria*¹¹⁵.

¹¹³ *Bohemia Sancta. Životopisy českých světců a přátel božích*. Zvon, Praha 1990, s. 53.

¹¹⁴ *Bohemia Sancta. Životopisy českých světců a přátel božích*. Zvon, Praha 1990, s. 53.

¹¹⁵ *Bohemia Sancta. Životopisy českých světců a přátel božích*. Zvon, Praha 1990, s. 54.

Václavův otec Vratislav umírá poměrně brzy (roku 921) a nastává regentská vláda jeho manželky Drahomíry, která trvá tři roky (do Václavovy dospělosti)¹¹⁶. Ovšem v knize *Králové a knížata zemí Koruny české*¹¹⁷ se dočteme, že Drahomířina vláda byla pouze epizodická a že trvala jen jeden rok, protože Václav dosáhl patnácti let už v r. 922. Drahomíře se věnují nejen legendy o sv. Václavovi, ale i legendy svatoludmilské. Zde je Václavova matka líčena jako inspirátorka vraždy světičky Ludmily. Hovoří se zde nejen o vraždě, ale také o její touze ujmout se vlády nad Čechami. Navíc legenda *Crescente fide* hovoří o tom, že Ludmila byla křesťanka a Drahomíra křesťany nenáviděla. Vražda babičky negativně poznamenala i vztah mezi matkou a synem. Ihned poté, co se Václav ujal vlády, přenesl Ludmiliny ostatky do Prahy, do chrámu sv. Jiří, který založil Vratislav I., a brzy se také zbavil matčiny společnosti. V tom, kam odešla Drahomíra do exilu, se opět legendy neshodují (uvádí se budečské hradisko, ale většina legend hovoří o brzkém návratu matky *na dvůr syna-kajícníka*¹¹⁸). V *Kronice takřečeného Dalimila* se o Drahomíře hovoří jako o pohance, ale starší legendy uvádějí, že byla křesťankou, ale křesťankou špatnou.

Ještě v době regentské vlády v roce 922 vpadl do Čech bavorský vévoda Arnulf a někdy po roce 928 došlo k výpravě krále Jindřicha I.¹¹⁹ S touto výpravou je spjat poplatek 500 hřiven stříbra a 120 volů. Počátek této „daně“ je tedy spojován s Václavovou vládou. Poplatky tohoto druhu nebyly ničím neobvyklým ani potupným. Sama říše Jindřicha I. je platila Maďarům. Takže legendy, že jedním z důvodů vraždy Václava je právě tento poplatek, jsou nejspíše nepravdivé. Důležitější, než politické konání Václavovo, byly pro budoucnost země spíše jeho činy v oblasti kulturní. Díky svému vzdělání měl Václav kladný vztah k oběma církevním směrům u nás, staroslověnskému i latinskému. Václavovi je často vyčítána i jeho pohostinnost ve vztahu k bavorským knížatům, ale i k tomu měl panovník své

¹¹⁶ V tom, jestli Drahomíra skutečně vládla jako regentka, se legendy opět rozcházejí.

¹¹⁷ D. Třeštík, J. Čechura, V. Pechar, *Králové a knížata zemí Koruny české*. Rybka Publishers, Praha 2001, s. 131.

¹¹⁸ *Bohemia Sancta. Životopisy českých světců a přátel božích*. Zvon, Praha 1990, s. 57.

¹¹⁹ U této události není opět jasný letopočet. Je možné, že k výpravě došlo až za vlády Boleslava I. po staroboleslavské vraždě.

důvody. Bavorští kněží přinášeli do Čech západoevropský pokrok (např. v architektuře – jedinečné jsou karolinské stavby z doby Václavovy).

Základem svatováclavských legend je líčení Václavových ctností a jeho dobrých skutků. Ve většině legend lze obtížně hledat reálné prvky. Spíše náhodně nám prozrazují pravdy ze světceho života. Patří sem například malá účast na pitkách jeho družiníků nebo jejich nářky, že kníže *je zkažen od kněží a učiněn jako mnich*¹²⁰. Václav se snažil, aby i u ostatních byla cílem života přísnost na sebe i jiné a nekompromisní uplatňování ideálů morálky. *Uvážíme-li opravdovost Václavova úsilí po proniknutí těchto ideálů v polopohanské společnosti, můžeme jej právem prohlásit na skutečného zápasníka Kristova, pravého mučedníka*¹²¹. Václavova vražda a její popis se opakuje v každé legendě s více či méně pozměněnými podrobnostmi. Spornou otázkou bylo datování vraždy. Den 28. září připadl na pondělí v roce 929 (tak to udává Kristián a po jeho vzoru i Kosmas), ale i v roce 935, jak se na tom shoduje novodobá historiografie. Pokud přijmeme rok 929, zjistíme, že mladšímu Boleslavovi nebylo ještě ani patnáct let¹²². Boleslav svého bratra zavraždil při ranní mši. Václavova pozemská vláda skončila krutě, ale téměř okamžitě byl na území Čech budován kult sv. Václava.

Boleslav nechal tělo svého bratra přenést do svatovítského chrámu, čímž vlastně provedl důležitý akt kanonizačního procesu. Václavova světecká úcta v Čechách zobecněla ještě před zřízením pražské diecéze. Václavovo jméno se objevuje kolem roku 1004 a počínaje vládou Oldřicha (1012-1034) je známo i jeho vyobrazení na českých mincích. Za Břetislava I. (1034-1055) se objevuje další důležitý symbol – trojdílný praporec, který *je projevem skutečného dovršení cesty k českému státu, jehož patronem se stává právě sv. Václav*.¹²³ Břetislav také nechává na místě Václavova zavraždění vybudovat rozlehlý svatováclavský chrám. V rytířském středověku je světec zobrazován v plné zbroji. Sochař Petr Parlér poprvé

¹²⁰ *Bohemia Sancta. Živopisy českých světců a přátel božích*. Zvon, Praha 1990, s. 62.

¹²¹ *Bohemia Sancta. Životopisy českých světců a přátel božích*. Zvon, Praha 1990, s. 62.

¹²² D. Třeštík, J. Čechura, V. Pechar, *Králové a knížata zemí Koruny české*. Rybka Publishers, Praha 2001, s. 141.

¹²³ *Bohemia Sancta. Živopisy českých světců a přátel božích*. Zvon, Praha 1990, s. 65.

modeluje Václavovu hlavu podle lebky uchovávané v chrámu sv. Víta jako relikvie. Veliká vlna svatováclavské úcty nastává za vlády Karla IV., kdy má povahu státního kultu. Svatého Václava také objevuje nová zbožnost katolické reformace baroka. Také barokní vlastenectví se obrací k Václavovi. Václav se objevuje i v četných dílech lidové tvorby. Svatováclavská tradice má v českých dějinách významné místo. Václav i v těch nejtěžších okamžicích naší historie byl světlym bodem, ke kterému se český lid obracel s prosbou o pomoc a s nadějí. Václav se krátce po své smrti stal symbolem národa.

3.2 Svatováclavské legendy

Literárních památek věnujících se svou tematikou našemu nejstaršímu a nejznámějšímu světci je nespočet. *První staroslověnská legenda o sv. Václavu* vzniká v 10. století (brzy po zavraždění knížete) a bývá připisována očitému svědkovi líčených událostí. Je to jedna z nejvýznamnějších václavských legend. Obsahuje některé historické údaje, které jiné legendy nemají (např. obřad tzv. postřižin, jména Václavových vrahů, osobu kněze Chrastěje, který se postaral o Václavovo tělo, osobu Mstiny, který byl zavražděn s Václavem). Matka knížete, Drahomíra, zde není líčena jako pohanka a není jí dávána vina za smrt Ludmily a Václava. Hovoří se tu o ní jako o „dobré vladařce a matce“. Legenda obsahuje pouze jediný zázrak a je nejkratší, přesto je důležitým historickým pramenem. *Kristiánova legenda (Vita et passio sancti Venceslai et sanctae Ludmilae aviae eius)* je také známá pod názvem *Život a utrpení sv. Václava a sv. Ludmily, jeho báby*. Legenda je literární památkou z konce 10. století a zaujímá ústřední postavení mezi václavskými a ludmilskými legendami českého středověku. O autorovi víme pouze to, co o sobě sám prozrazuje v prologu. Mluví o sobě jako o mnichovi.¹²⁴ Kristián píše, že chce nahradit starší, neúplná a vzájemně si odporující líčení života sv. Václava a sv. Ludmily. Oslavuje

¹²⁴ Jediným mužským klášterem té doby byl benediktinský klášter na Břevnově založený sv. Vojtěchem. Existuje domněnka, že Kristián byl strýcem sv. Vojtěcha.

Cyryla a Metoděje, velkomoravskou církev – české křesťanství je líčeno jako pokračování cyrilometodějské tradice. Legenda je napsána latinsky, ale autor se zajímá o staroslověnskou vzdělanost. Josef Pekař o ní tvrdí, že je to nejstarší česká kronika (je to ale termín B. Balbína, který ji objevil v třeboňském archivu). Je nejrozsáhlejší ze všech václavských a ludmílských textů. Jako první ji vydal Bohuslav Balbín. Pramenem jí byla *Crescente fide christiana* (*Když se šířila víra křesťanská*).¹²⁵ Je to nejstarší dochovaná latinská legenda o sv. Václavovi. Není českého původu, ale je součástí českého kulturního dědictví. Existují dvě verze: bavorská a česká. Legenda je poměrně stručná. Podává obraz o málo kultivovaném životě v Čechách, o boji křesťanství s pohanstvím. Staroslověnský překlad Humpoldovy (*Gumpoldovy*) legendy¹²⁶ označujeme jako *Druhou staroslověnskou legendu*. Humpold byl biskupem v Mantově. Legendu napsal na přání Oty II., vznikla kolem roku 980. Je zajímavě ilustrovaná. Autor byl znalec latiny, dobrý stylist. Je delší než *Crescente fide christiana*, je přímým pramenem *Kristiánovy legendy*.

Další legendou, která je věnována sv. Václavovi, je *Laurentiova* (*Vavřincova*) *legenda*. Vzniká účelově v 11. století, aby v Praze bylo zřízeno arcibiskupství. Autorem byl mnich v klášteře v Monte Cassinu, vychovatel pozdějšího papeže Řehoře VII. Legenda je psána rytmičtější prózou. Autor vycházel z předchozích václavských legend, ale některé věci vynechává nebo přidává nové zázraky. *Oportet nos fratres* (*Sluší se nám, bratři*) je legenda neznámého autora, která zpracovává Humpoldovu legendu. Vznikla počátkem 12. století a vychází ze staroslověnského textu, který se nedochoval. Byla určena ke čtení ve výročí den smrti sv. Václava. Nepřináší žádná nová fakta z jeho života. Další svatováclavskou legendou je *Oriente iam sole christiana* (*Když vycházelo slunce*). Vzniká v polovině 13. století, v době, kdy se u nás mohutně začíná pěstovat kult sv. Václava. Autor použil světové kroniky Martina Opavského. Tuto legendu využívá například kronikář František Pražský. Ze

¹²⁵ Vznikla pravděpodobně v benediktinském klášteře sv. Emmerama v Řezně. Kolem roku 980 ji na přání císaře Oty II. přepracoval mantovský biskup Humpold.

¹²⁶ Staroslověnský překlad Gumpoldovy legendy je součástí rozsáhlé překladatelské aktivity, ze které vzešel mimo jiné i překlad *Života sv. Víta a Život sv. Benedikta*.

stejně doby jako *Oriente iam sole christiana* pochází i legenda *Ut annuncietur* (*Aby bylo zvěstováno*). Je poměrně neznámá.

Proč se zrovna legenda o sv. Václavovi stala tak významnou? Bratrovražda byla od počátků věků nejtěžším zločinem. I když v brutálních středověkých dějinách nebyla výjimečnou. Ovšem Václavova vražda byla prvním atentátem na českého panovníka. Proto pravdivé okolnosti světcovy vraždy, byly zatlačeny do pozadí a Václav se stal svatým. Nestalo se tak hned. Ale každá země potřebuje světce vykonávajícího zázraky, a to zvláště v době, kdy je v jejím hlavním městě založeno biskupství. Tak se Václav stal nejvýznamnějším světce české země.

4. KAREL RAČÍN A JEHO DÍLO

4.1 Karel Račín – život a tvorba

Barokní kazatel a spisovatel Karel Račín patří svým působením do druhé až třetí barokní generace. Jeho homiletické spisy vznikaly patrně od 80. let 17. století, určitě pak od 90. let, kdy začaly být vydávány, až do jeho smrti – tedy až do počátku druhého desetiletí 18. století¹²⁷. Jeho tvorba se tedy zařazuje do stejného časového kontextu jako tvorba M. V. Šteyera, Š. F. Náchodského, D. Nitzche a dalších. Autor patří žánrově do stejné doby jako např. kancionálová tvorba Šteyerova a Holanova, gramatická práce Jandytova a historické spisování Beckovského; ze spisů starší generace sem zasahuje především tvorba Balbínova a Pešinova¹²⁸. O samotném Račínově životě se dochovalo poměrně málo zpráv. Dokonce i jeho datum narození je přibližné (asi před rokem 1660). Byl pokřtěn jménem Václav Rudolf. Jeho otec se jmenoval Kryštof Leopold a byl purkrabím Pražského hradu. Rod byl spřízněn s několika významnými českými šlechtickými rody, např. s Bechyni nebo s Kolovraty. Václav Rudolf se stal členem theatinského řádu (v roce 1677), kde přijal jméno Karel. Theatinský řád¹²⁹ patřil k tzv. řádům řeholních kleriků katolické církve. Dalším datem z Račínova života, které je nám známé, je až rok jeho úmrtí 1711.

Račínova tvorba obsahuje čtyři spisy: *Duchovní zasnoubení (...) Anny Marie Terezie Audrské z Mudrce a Anny Kateřiny Barbory Hložkovy z Žampachu* (Praha, 1696), *Čtyři živlové proti hříšné duši bojující* (Praha, 1698), *Operae ecclesiasticae* (Praha, 1706 a 1720) a *Sněm nebeský svatých a světic božích* (Praha, 1712). První tři spisy byly vytištěny v Praze za autorova života v rozmezí let 1696-1706. Čtvrtý spis a druhé vydání třetí knihy vyšly posmrtně¹³⁰. Kázání, které je předmětem mého

¹²⁷ M. Hashemi, *Karel Račín. Nedoceněný barokní autor*. MU, Brno 2005, s. 25.

¹²⁸ M. Hashemi, *Karel Račín. Nedoceněný barokní autor*. MU, Brno 2005, s. 25.

¹²⁹ V Praze je působení theatinského řádu doloženo na Malé Straně v kostele sv. Kajetána pravděpodobně až od 60. let 17. století.

¹³⁰ M. Hashemi, *Karel Račín. Nedoceněný barokní autor*. MU, Brno 2005, s. 27.

rozboru, pochází z díla *Sněm nebeských Svatých a Světic božích*¹³¹ (pracovala jsem s kopií originálu uloženého v SVK Plzeň pod signaturou V 158 107a). Tento homiletický soubor byl vytištěn ve Starém Městě Pražském u Kateřiny Alžběty Koniášové, vdovy po Vojtěchu Jiřím Koniášovi, který byl předchozím majitelem této tiskárny. O prestižním postavení Račínova homiletického díla svědčí i vydavatelé a místa, kde byla jeho kázání tištěna. Například druhé vydání *Operae ecclesiasticae* bylo vydáno na příkaz tehdejšího pražského arcibiskupa.

Sněm nebeský je autorovým nejrozsáhlejším spisem. Žánrovou podstatou *Sněmu nebeského* je homilie polytematická, obohacená v porovnání s ostatními autorovými spisy výrazně o prvky hagiografické a motivy zázračné¹³². V době, kdy autor žil, existovaly legendistické produkce domácí provenience (Bridel, Balbín, Šteyer a další), ale používaly se i rozsáhlé sbírky převzaté z cizích literatur, ve kterých byli zastoupeni i významní čeští světci jako sv. Ludmila, sv. Václav nebo sv. Vojtěch. Račín nesporně pracoval se spisem L. Suria *Vitae sanctorum. To jest Životové, skutkové, mučedlnictví, smrt a památka nejpřednějších svatých a světic božích za všech národův, stavův, řádův, zemí a časův*, který mu byl časově nejbližší¹³³. Kázání, kterým se zabývám, se jmenuje *Na den svatého Václava knížete a patrona Českého království* (kázání čtyřicáté) s biblickým citátem *Vigilabo super eos, ut aedificem plantem* (Proroctví Jeremiáše, kapitola 31). Račín citát z bible opatřil překladem (*Bdíti budu nad nimi, abych vzdělal a štípil je*). Zdrojem byly Račínovi spisy církevních autorit. Sám autor formuloval funkci svého díla: „*ku potěšení všech věrných české a svatováclavské řeči milovníkův a k pobožnému rozjímání*“¹³⁴. Vlastní text díla představuje šedesát kázání rozdělených do pěti až třinácti částí, věnovaných převážně jednotlivým světicím a světcům, které si autor vybíral podle svého uměleckého záměru. Světce, kterým autor věnoval kázání, Michaela Hashemi (Brno 2005) rozdělila na „biblické“ (evangelisté Matouš a Jan,

¹³¹ Celý název: *Sněm nebeských Svatých a Světic. To jest: Sváteční kázání dle římsko-českého kalendáře, na nejpřednější slavnosti svatých a světic božích, kteří s vejroční památkou v slavném Českém království se světějí, spořádané*. Vytisknuta ... 1712. Knihopis č. K14708.

¹³² M. Hashemi, *Karel Račín. Nedoceněný barokní autor*. MU, Brno 2005, s. 75.

¹³³ M. Hashemi, *Karel Račín. Nedoceněný barokní autor*. MU, Brno 2005, s. 78.

¹³⁴ M. Hashemi, *Karel Račín. Nedoceněný barokní autor*. MU, Brno 2005, s. 74.

příslušníci svaté rodiny, sv. Michael nebo sv. Máří Magdaléna) a „nebiblické“. „Nebiblické“ dále dělí na domácí a cizí. Z domácích si autor vybral sv. Ludmilu, sv. Václava, sv. Vojtěch a sv. Prokopa, ale chybí například sv. Anežka a sv. Ivan. Kázání jsou seřazena chronologicky na základě autorova výběru církevních svátků podle dobového katolického římsko-českého kalendáře. Jsou uvedena latinským a českým obrazným názvem a biblickým citátem.

O Račínovi se několika poznámkami zmiňuje už Josef Jungmann ve své *Historii literatury české* (1. vyd. 1825, 2. vyd. 1849). Josef Jireček a Jan Jakubec se ve svých dílech Račínovi také věnují a hodnotí ho jako výborného kazatele. Naopak Jaroslav Vlček hodnotí Račínovu tvorbu s despektem, který „odpovídá jeho apriornímu vztahu ke katolické oficiální literatuře a její homiletické produkci zvláště“¹³⁵. Z první vědecké generace literárních vědců, věnujících se baroku (Vašica, Bitnar, Kalista), se Račínovým dílem nejvíce zabýval Josef Vašica. Zdeněk Kalista se Račínovi věnuje ve své knize *České baroko* pouze ve výčtu barokních homiletiků. Ze současných badatelů se tímto barokním kazatelem zabývá Milan Kopecký v článku *K české barokní homiletice*¹³⁶, dále například Alena Šubrtová v článku *Názory na populaci v homiletice pobělohorského období*¹³⁷.

4.2 Rozbor kázání *Na den svatého Václava knížete a patrona Českého království*

Předmětem jazykového rozboru je kázání *Na den svatého Václava knížete a patrona Českého království* (kázaní čtyřicáté) s biblickým citátem *Vigilabo super eos, ut aedificem plantem* (Jeremiáš, 31). Autor Karel Račín citát z bible opatřil překladem (*Bdíti budu nad nimi, abych vzdělal a štípil je*). Je obsaženo na stranách 553 až 568. Každý hledaný jev jsem označila stránkou a řádkem, na nichž se nachází

¹³⁵ M. Hashemi, *Karel Račín. Nedoceněný barokní autor*. MU, Brno 2005, s. 27.

¹³⁶ In: *O barokní kultuře*, UJEP, Brno 1968.

¹³⁷ *Časopis Národního muzea – řada historická* 1989.

(např. strana 556/řádek 12). Nejdříve vždy uvádím příklady, v nichž se hledaný jev vyskytuje, poté následují ty, ve kterých se dané jevy nenacházejí, nebo jevy použité ve správném tvaru. Nejprve se stručně zabývám pravopisnou stránkou, neboť jak bude níže řečeno, pravopis nebyl pouze věcí autora, ale i tiskárny, takže v některých jevech je značně rozkolísaný. Poté následuje hláskoslovná část. V té sleduji výskyt protetického *v-*, diftongizaci *ú-* > *ou-* na začátku slova, diftongizaci *-ý* > *-ej* a úžení *-é* > *-í* v základu slov i v koncovkách adjektiv a rodových zájmen, popř. řadových číslovek. V tvaroslovné části se zaměřím na pádové koncovky u podstatných jmen (např. instrumentálové koncovky v plurálu *-ma*, *-ama*), všimnu si skloňování přídavných jmen přivlastňovacích, budu sledovat slovesné koncovky přítomní, výskyt pomocného slovesa ve 3. osobě sg. i pl. minulého času plnovýznamových sloves, užití kondicionálu a způsob jeho psaní. Z neurčitých tvarů slovesných stojí za pozornost přechodníky a jejich užívání v textu, infinitivní koncovky. U příslovcí se zaměřím na stupňovací přípony. Stručně se také budu zabývat syntaktickou stránkou kázání, které spojovací výrazy autor užíval, které typy souvětí a které druhy vedlejších vět apod. Nakonec se pokusím vystihnout i kompoziční stránku kázání.

4.2.1 Pravopisná stránka kázání

Text je tištěn gotickým písmem, latinské citáty a většina cizích slov je odlišena jiným stylem písma. Pravopisná stránka tisků z té doby se v podstatě nedá hodnotit, *protože pravopis byl věcí nejen autora, ale i tiskárny*¹³⁸, ale nějak výrazně se od ostatních tištěných textů té doby neliší. Pravopisný tiskařský úzus se sice ustálil ve všech podstatných jevech asi v první polovině 16. století, ale přesto se stále vyskytovala řada odchylek (*ty byly podmíněny individualitou autora, jeho vzděláním,*

¹³⁸ Alena Jaklová, *K jazyku a stylu českých kázání Ondřeje Františka de Waldta*. In: *K jazyku a stylu barokních textů I*. Jihočeská univerzita, České Budějovice 1998, s. 23.

původem, komunikativním záměrem...)¹³⁹. Důsledkem toho všeho je, že texty 17. a 18. století jsou pravopisně rozkolísané. Zřejmá je hlavně nejednotnost psaní *-i/-y* ve kmeni i v koncovkách jmen i sloves. Po *c, z, s, ſ* píše Račín vždy *y / ý*, objevuje se i po *š* (*nejpřednějšý, nejvzácnějšý* 553/2, *sýdlo* 553/6, *všychni* 553/9, *dolejšý* 554/6, *věcy umřítí musyli* 554/13, *se rozšyřuje* 554/15, *věžýcy* 554/20, *dychtícý* 554/22, *utišý* 553/23, *cý[ař* 554/26, *říšy* 554/27, *ſylau* 556/1, *zymau* 556/16). Tvrdé *y* se píše i po *h, k, r* (např. v *zlatém kyrysu* 561/16). Po hláskách *l, b, f, m, p, v* se pasní *i / y* různí. Dalším nejednotným jevem je rozkolísanost psaní předložek a předpon *s/s-, z/z-* (*skrátíl* 556/21, *stratila* 556/25, *strátu* 557/6, *skúšenost* 557/34, *svítězyl* 560/28, *spívati* 560/29, *svítězylí* 561/2 apod.), často se řídí znělostní asimilací. Slučovací spojku *i* píše jako *y* (... *odevzdávám ... veškerém v něm bydlící lid i co nejponíženěji tebe žádaje* 568/18). Občas se v textu také vyskytnou předložky psané dohromady se zájmenem (*odemne* 555/26, *sevšemi* 557/13, *bezevšý* 557/15), dohromady se vztažným zájmenem, příslovcem i se spojkou se píše podmiňovací částice *by*. Jindy zase jednotlivé hlásky oddělené od slova (*w zdyc kny* 567/23), nejednotné je psaní příslovečných spřežek. Substantiva se píší ve většině případů s velkým písmenem na začátku (např. zdůraznění královských nebo církevních titulů, popř. zdůraznění státnosti – *povinen jest zastati a vykonati Kníže v svém Knížectví, Král v svém Království, Císař v celé Římské Říši a Svátost papežská v celé Katolické Církvi* 554/26, *Bohu Všemohoucímu* 568/22, *k žádostem ztrápenému Českému Národu* 568/25), ale nedodržuje to důsledně. Interpunkce není značena čárkami, ale šikmými předěly (/), které člení text na kóla obsahující části výpovědi. Čárky se v textu vůbec nenacházejí.

Pro označení hlásky *š* Račín používá *ſſ* (dvojitě tzv. dlouhé *ſ*)¹⁴⁰ nebo *ſs* (např. *ſſet hodin* 561/22, *Ewangeliſta Lukášs* 561/27). Ale například slovo *nejvyšší* napsal jako *neywysſſý*. Hlásku *č* píše klasicky (*rozličné aučinky* 553/4), ale používá pro její zápis také *cž* (*cžlověku* 553/10). Podobně je to i u hlásky *ř*, u kterou píše jako *rž* (*Je*

¹³⁹ Alena Jaklová, *K jazyku a stylu českých kázání Ondřeje Františka de Waldta*. In: *K jazyku a stylu barokních textů I*. Jihočeská univerzita, České Budějovice 1998, s. 23.

¹⁴⁰ František Cuřín, *Vývoj spisovné češtiny*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1985, s. 47.

řídí 553/7, ale *ržeholníky* 559/13) nebo *rč* (*borčí* 554/9). Souhlásku *j* píše písmenem *g* (*giné Kraginy* 553/7), někdy také písmenem *y* (hlavně v superlativní předponě *ney-*, např. *za neypředněg[ŷ] a neywzáctněg[ŷ] Aud* 553/2) podle tehdejšího úzu. Slovo *anděl* (a slova jemu příbuzná) píše s hláskou *j* (*anjel* 554/1, *anjelský* 555/19). Měkkost u souhlásek *d'*, *t'*, *ň* píše tak, že před ně vkládá *-i-* (*Křestianův* 564/32, *šťiastně* 564/35, *křestianským* 567/30). Délku samohlásek označuje čárkou, ale ne všude důsledně. Zřetelné je to hned u překladu biblického citátu na začátku kázání: *Bditi budu nad nimi, abych vzdělal a štípil je* (553). Ve dvou slovesných tvarech sloves typu kupovati *pozorŭje* (555/17) a *napravŭj* (555/24) dochází ke dloužení. Dlouhé *í* zapisuje podle tradice písmenem *j*. Souhlásku *v* ve všech případech píše jako *w* (*w [wém Králow]twí* 554/26) a dvojhlásku *ou* jako *au* (*auřad* 553/5), i když se už vyslovovala tak jako dnes.

4.2.2 Hláskoslovná část

V hláskoslovném rozboru kázání Karla Račina se budu zabývat hláskovými změnami reflektujícími se čistě fonologicky (výskyt protetického *v-*), hláskovými změnami reflektujícími se morfematicky (diftongizace *ú-* > *ou-* na začátku slova, diftongizace *ý* > *ej* a úžení *é* > *î*). Diftongizaci *ý* > *ej* budu sledovat ve třech případech: uprostřed slova, v předponě *vý-* a v koncovkách přídavných jmen, případně i rodových zájmen. Zároveň budu sledovat diftongizaci *í* > *ej* po sykavkách. Úžení *é* > *î* se týká případů uprostřed slova a v koncovkách přídavných jmen i rodových zájmen, a to v genitivu singuláru (u všech rodů), v dativu a lokálu singuláru (u všech rodů), v nominativu a akuzativu plurálu feminin, neuter a maskulin neživotných. V nominativu a vokativu plurálu maskulin životných budu sledovat dodržování životnosti v adjektivních tvarech u maskulin.

1) Výskyt protetického v-

Z patnácti stránek kázání jsem excerpcí získala pouze tato slova s protetickým v-: *vorel* 560/10, 11, 13, 31, *vopozdil se* 562/17 a vlastní jméno *Voldřich* 565/22. Protetické v- se v textu vyskytuje pouze u těchto tří slov. U ostatních slov začínajících na samohlásku o- protetické v- není (např. *odtád* 553/7; *od* 553, 554, 556, 558, 559, 560, 563, 565 – celkem 11x; *obchodem* 554/6; *osoby* 554/29; *oči* 554, 556, 557, 558, 559, 560, 564 – celkem 12x; *obracují* 554/29; *obyčejně* 554/33, 562/20; *oni* 555/6, 557/, 558/13; *o* 556, 558, 559, 560, 561, 562, 564 – celkem 11x; *obce* 555/19; *ode* 555/26; *odstupuje* 555/26; *obšírněj* 556/2; *opatroval* 556/7; *ovčí* 556/7; *ovce* 556 – celkem 2x; *obtížná* 556/17; *ovšem* 556/17; *ovčička* 556/22; *ovcí* 556/27; *odpovídaje* 556/28; *otázku* 556/28, 557/20; *opatrování* 556/30; *ovci* 556/32; *ostrý* 557/7; *odejde* 557/9; *otevřeli* 557/11; *ochráněná* 557/19; *odpovídají* 557/23; *odpověď* 557/23; *otevřené* 557, 558, 559, 564 – celkem 6x); *očí* 557/29; *otvírá* 557/30; *občerstvení* 557/33; *onýho* 557/35; *obyčejného* 558/7; *ostatní* 558/10; *obyčej* 558/15; *otevřenýma* 558/16; *obrazy* 558/19; *odpočívají* 558/24; *odpočívám* 559/7; *odpočinouti* 559, 561 – celkem 3x; *oznobené* 559/17; *obmrazené* 559/17; *obilí* 559/18; *on* 559/25, 565/29; *opatrují* 559/; *opatrné* 560; *otevřená* 560; *obklíčilo* 560; *obojím* 560; *obrátil* 560; *opásaný* 560; *oděvu* 560, 564 – celkem 3x; *obrátkice* 561; *oboje* 561; *odtáhli* 560; *osob* 561; *odešel* 561; *osmerým* 561; *obtížné* 561; *Otec* 562/3, 563/21; *obtížnosti* 562/4, 568/21; *obmrzelo* 562/21; *obyčeje* 562 – celkem 2x; *odvracoval* 563/3; *obec* 563/19; *obzvláště* 563/22, 565/9; *obyvatelův* 563/31; *obyvatele* 563/31; *oko* 564 – celkem 2x; *oděvu* 564/12; *opatrnost* 564/21; *obecnímu* 564/23; *oka* 564/34; *ospalí* 565/21; *oddělití* 565/25; *osobně* 565/25; *odpověď* 565 – celkem 2x; *ohně* 565/35; *oltář* 567/15; *ohledu* 567/31; *obecní* 567/34; *odňal* 568/2; *oltáře* 568/8; *ochranu* 568/17; *odevzdávám* 568/17; *okem* 568/21).

2) Diftongizace *ú-* > *ou-* na začátku slova

Diftongizace *ú-* > *ou-* byla dokončena v období humanismu, zůstala ale původní grafika *au-* (slovo *oud* bylo psáno *aud*). Grafika *au-* je i v Račínově textu: *oud*, *oudy*, *oudové*, *oudů* na stranách 553, 554, 557, 558 - celkem 9x, *oučinky* 553/3, *ouřad* 553/5, *oumysl* 560/8. Diftongizace se týká několika slov s počátečním dlouhým *ú-*, některá se vyskytují opakovaně.

Jiná slova s počátečním dlouhým *ú-* se v textu nenacházejí.

3) Diftongizace *ý* > *ej*

a) Diftongizace uprostřed slova

Ani diftongizace uprostřed slov není příliš častá. Objevuje se ve slovech, která jsou běžná i u ostatních barokních autorů: *nehejbá se* 554/16, 23, *vyslejchá* 555/17, *strejc* 556/5, *smejšleje* 564/29, *smejšlel* 564/32, *vylejvá* 567/29. K diftongizaci dochází pouze v základech slov.

b) Diftongizace v předponě *vý-*

V textu se vyskytuje pouze v jednom případě: *vejmluvnost* 564/3. Jiná slova s předponou *vý-* nebyla použita.

c) Diftongizace *í* > *ej* po sykavce

Text obsahoval pouze sloveso *zejskati* 556/6, ve kterém diftongizace *-í-* > *-ej-* byla provedena.

d) Diftongizace v koncovkách adjektiv a rodových zájmen

Tomuto jevu deklinační koncovky adjektivní a zájmenné v Račínově textu nepodléhají vůbec. Např. vokativ singuláru maskulin se v textu vyskytuje vždy s nediftongizovanou koncovkou (*milý řečníku* 563/8, *svatý Václave* 568/16).

4) Úženi é > í/ý

a) Úženi uprostřed slova

V textu nedošlo v žádném případě k úženi uprostřed slova.

Dvakrát však dochází k úženi koncového -é u adverbializovaného tvaru *podruhé* (*podruhý* 554/6 a *po druhý* 562/23).

b) Úženi v koncovkách adjektiv a rodových zájmen

U neuter jsou v nominativu singuláru adjektiv a zájmen vždy neúžené koncovky: *srdce lidské* 554/8,13, *slavné české království* 555/8, *upřímné, bedlivé srdce* 555/10, *kteréžto poručení božské* 555/13, *jméno, které* 555/15, *za malé strpení* 556/3, *celé stádo, zaopatřené* 556/23, *srdce mé* 559/3, *celé, schválené království* 559/4, *pohanské vojsko* 560/7, *mdlé a slabé vojsko* 560/26, *vojsko spatřené* 561/4, *své vojsko* 561/13, *jisté znamení* 564/10, *pohanské a modlářské kněžstvo* 564/23, *zlé znamení* 565/1, *táboritské kněžstvo* 565/24, *vyjevení učiněné* 565/28, *české království* 567/3, *celé panstvo* 568/5.

Adjektiva a rodová zájmena v nominativu singuláru u substantiva *kníže* mají většinou tvar pro gramatický rod střední, tedy na -é: *každé kníže* 556/33, *bedlivé kníže* 565/12, *české kníže* 562/23. Pouze jednou se uplatnil tvar pro přirozený rod mužský: *každý kníže* 554/25.

V genitivu singuláru nedochází k úženi ve tvarech adjektiv a zájmen v žádném rodě:

a) maskulina - *svého života* 555/14, *svého lidu* 556/30, *svěřeného lidu* 557/6, *přirozeného a obyčejného snu* 558/6, *Filipa Čtvrtého Španělského* 558/18, *snu mého* 559/15, *(od) Alexandra velikého* 559/22, *rozličného pohanského lidu* 560/5, *(Václava) kterého* 560/12, *svatého Václava* 560/27, 15, 561/14, 567/8, 11, 568/6, *nějakého velikého zvonu* 560/30, *(z) kterého (vrchu)* 561/4, *svého svatého* 561/17, *lidu svého* 561/25, *(do) druhého kostela* 562/16, *(dle) svého obyčeje* 562/26, *českého*

krále svatého Václava 563/2, římského purkmistra 563/10, nějakého jiného hrdiny 563/10, (půl) čtvrtého věrtele 563/24, nebeského běhu 564/17, (od) černého psa 565/27, kacířského ohně 565/35, (místo) spravedlivého Boha 567/15, (za) spravedlivého katolíka 568/8, svého bratra 568/15;

b) *feminina: té veliké rytiny 554/3, (rytiny) řečené 554/3, (rytiny) stvořené 554/4, tvé pohanské matky 555/26, (z) jaké příčiny 556/21, (z) té příčiny 556/22, 558/15, 559/34, 562/32, 564/30, 567/20, (na místě) jedné (ovce) 556/27, té ceremonie 562/24, tvé chvály 563/9, (z) té jediné příčiny 563/32, z jaké příčiny 565/14, (z) pouhé zlosti své 565/16, slavné paměti 565/37, 567/26, svaté Lidmily 567/8, bezbožné pohanky 567/11, své pohanské matky 567/19, (do) té věci 568/4, tvé milé české vlasti 568/27;*

c) *neutra: (srdce) od kterého 553/9, (za) svého živobytí 555/8, 558/27, 568/19, (z tak) laskavého knížete 555/9, stáda svého 556/12, 557/5; (stáda) polapeného 556/12, (do) patrného nebezpečství 556/19, svého panování 557/7, slavného českého království 558/28, českého vojska 560/18, 31, 561/23, 568/27, (dle) svého člověčenství 562/2, svého království 563/1, kouřimského knížete 563/26, tvého milostivého, laskavého a bedlivého oka 564/33, celého království 565/12, (od) mého těla 565/25, (z) celého království českého 565/37, tvého království 567/32, celého království 568/2, (za) svého království 568/7.*

V dativu a lokálu singuláru maskulin došlo k úženi ve dvou případech: o *svým miláčkovi 558/32, (na vrchu Blaník) řečeným 565/33.*

Ostatní koncovky těchto dvou pádů (v singuláru maskulin) jsou nezasazené úžením, stejně tak je tomu i v singuláru feminin a neuter:

a) *maskulina v dativu: svatému Václavovi 555/18, 562/30, svému strejci 556/5, (sloužíce) druhému 556/19, kterému 557/16, 26, (k) českému patronu svatému Václavu 558/26, uherskému králi 560/4, mnohému zástupu 561/32, (k) potřebnému; strapenému českému národu 568/25;*

b) *maskulina v lokálu: (v) celém Microcosmo 554/5, (v) domu tvém 556/17, (při) svém životě 557/22, (v) brzkém čase 558/3, 560/12, (v) biskupském oděvu*

560/23, (o) *svatém Vojtěchu* 560/29, (v) *bílém oděvu* 560/32, (na) *bílém koni* 560/33, (na) *kterém* 561/6, (v) *zlatém kyrysu* 561/16, (v) *takovém počtu* 563/23, (v) *svém kšaftu* 567/27;

c) feminina v dativu: *celé římské říši* 554/27, (ke) *mši svaté* 559/19, (k) *věčné radosti* 561/33, (k) *veliké a obtížné práci* 561/34, *celé říši* 562/13, (k) *té vlídnosti* 562/35, (k) *husitské nevěře* 565/22;

d) feminina v lokálu: (v) *své pozůstalosti* 554/8, (v) *celé katolické církvi* 554/27, (v) *své velké důstojnosti* 555/1, (v) *pravé katolické víře* 555/25, 567/7, (na) *které (ovci)* 556/23, (v) *paměti své* 559/26, (po) *své straně* 560/5, (v) *té válce* 560/9, (v) *té hrozné a strašlivé bitvě* 560/19, (po) *vykonané pobožnosti své* 562/26, (v) *té řeči* 563/6, *vůli své* 567/27, (v) *katolické víře* 567/32, (v) *pravé ruce* 560/22, 564/13;

e) neutra v dativu: *srdci lidskému* 554/17, (k) *českému vojsku* 560/21, (proti) *svému poručení* 562/35, (proti) *milému českému království* 567/6, (k) *českému království* 568/14;

f) neutra v lokálu: (v) *těle lidském* 553/4, 554/5, 20, 554/25, (v) *stálém pohybnutí* 554/14, (v) *svém knížectví* 554/25, (v) *svém království* 558/10, (v) *mém božském přikázání* 555/25, (na) *místě mém* 559/7, (v) *červeném poli* 559/36, (v) *nebeském království* 560/2, 561/17, (v) *jménu mém* 561/25, (po) *celém těle* 565/23, (v) *tvém království* 567/29, (v) *celém království českém* 567/34.

V akuzativu singuláru neuter došlo k úženi koncovky pouze v jednom případě. Přestože stojí dvě adjektiva za sebou, je zúžená koncovka použita jen u jednoho z nich: *celé vojenský ležení* 560/13. U ostatních neuter jsou v tomto pádě a čísla koncovky nezúžené: *božské poručení* 555/11, *vyrčení královské* 557/7, *české vojsko* 561/21) *spasení lidské* 562/1, *na své místo* 562/29, *své předsevzetí* 562/32, *slavné české království* 563/14, *celé římské město* 563/19, *české království* 563/20, *krásné slavné české království* 563/31, *veliké otevřené oko* 564/7, *své oko otevřené* 564/8, *za dobré znamení* 564/25, *celé království* 567/17, *zahnané duchovenství* 568/10, *božské poručení* 568/13, *celé české království* 568/17.

V nominativu a akuzativu plurálu feminin dochází k úženi ve dvou případech: *pozemský věci* 554/7 a (*školy*), *který* 557/11. Ale na jiném místě v textu autor u téže dvojice slov použije nezúžené tvary: *pozemské věci* 554/12, (*školy*), *které* 568/9. Nezúžené koncovky použil i u jiných feminin v nominativu plurálu: *ovce*, *kozy neplodné* 556/11 a *vážné věci* 564/1.

U maskulin neživotných došlo v nominativu plurálu k úženi jen v jednom případě: (*prstenův*), *jenž stažený byli* 563/25. V ostatních nominativních tvarech se neúží.

V akuzativu plurálu maskulin životných došlo k úženi ve třech případech. V prvním případě u zájmena přivlastňovacího je použita nezúžená koncovka, k úženi došlo až u substantivizovaného adjektiva *poddaný*. U stejné dvojice slov na jiném místě textu jsou zúžené obě dvě koncovky. Ve třetím případě je zúžená koncovka přivlastňovacího zájmena: *své poddaný* 554/31, (*o*) *svý poddaný* 558/13, (*za*) *krajany tvý* 568/23. U ostatních substantiv ve stejném pádě a čísle k úženi nedošlo: *jiné oudy* 554/9, *mnohé řeholníky a klášterníky* 559/13.

U maskulin životných nebo oživotněných prostřednictvím *-ové* v nominativu plurálu adjektiv většinou životnost dodržuje, až na jeden případ slovesného adjektiva z příčestí trpného před substantivem: *zemdlený oudové a smilové obcerstveni a posilněni zůstali* 557/33. Jmenné tvary slovesných adjektiv v doplňku zachovaly životnost. V ostatních případech, zvláště stojí-li adjektivum, popř. zájmeno před substantivem, ale i v pozici za substantivem, používá Račín náležité koncovky pro rod mužský životný: *laskaví ... poslouchači* 554/24, *svatí čeští patronové* 560/21, (*Čechové*) *posilnění* 561/1, *Athenyenští* 561/19, *anjelé, kteří* 562/34, *apoštolové svatí* 565/1.

V nominativu plurálu u slova *lidé* nerozlišuje autor životnost v těchto případech: *lidé svěřený a poddaný* 558/12, *jaký lidé* 565/20. Při dalším užití tohoto slova dodržuje životnost v přísudku, ale u adjektiva stojícího před substantivem ne - *ospalý lidé byli stíženi* 565/21.

V nominativu plurálu neuter ovlivnila životnost přirozeného rodu mužského koncovky neurčitého vymezovacího zájmena *všichni* i shodu v přísudkovém slovese. Zvítězil přirozený rod mužský: *všichni knížata tomu se divili* 562/29.

V akuzativu plurálu neuter byla zachována rodová shoda u přivlastňovacího zájmena i u adjektiva: *svá královská řízení* 559/11, *(na) kolena svá* 561/13, *(na) svá předešlá místa* 568/11. Pouze v jednom případě došlo ke kombinaci tvaru na *-é* u slova *oči* (shoda jako v ženském rodě) a koncovky nabízející rodovou shodu jako u substantiv neuter v plurálu: *své opatrné oči otevřená má* 560/3. V ostatních případech převládají náležité akuzativní plurálové koncovky odpovídající ženským a mužským tvarům neživotným - *své oči* 554/29, *otevřené oči* 559/33, *své oči* 564/9, *otevřené a jasné (oči)* 564/24, *své laskavé oči* 564/36, *tvé uši* 568/25.

4.2.3 Tvaroslovná část

V tvaroslovné části si budu všímat, které koncovky se uplatňují při skloňování substantiv (např. duálová koncovka *-ma*, *-ama* v instrumentálu plurálu, koncovky v nominativu plurálu maskulin životných) a které jiné zvláštnosti v jednotlivých skloňovacích typech lze v textu najít. Pozornost budu věnovat také deklinaci přídavných jmen přivlastňovacích. U sloves se soustředím na tvary 3. osoby plurálu indikativu přítomného času 4. slovesné třídy (kolísání v koncovce), na užívání pomocného slovesa *být* ve 3. osobě singuláru i plurálu indikativu v čase minulém, na tvary podmiňovacího způsobu, na výskyt opisného pasiva a na užívání přechodníků (přítomného i minulého) vzhledem k jejich shodě se jmenným rodem substantiva, k němuž se vztahují.

V nominativu a vokativu maskulin životných používá Račín vždy koncovku -**ové** (která kdysi přešla k o-kmenům od u-kmenů), a to častěji u maskulin životných: *mudrcové a naturalistové* 557/20, *patronové* 560/21, *Čechové* 560/32, 35, 561/17, 565/35, *apoštolové* (565/1), *rybářové* 565/3.

Ze současného pohledu na tvaroslovné jevy lze chápat jako příznakové tvary plurálu neživotných maskulin s koncovkou -**ové**: *oudové* 553/9, 554/28; *zemdlený oudové a smilové občerstvení a posilnění zůstali* 557/33; *stavové* 568/5, 568/7.

V genitivu plurálu maskulin je všude zakončení na -**ův**: *všech spisovatelův* 553/1, *žádosti Čechův* 555/18, *skopcův (nejedl jsem)* 556/11, *od Egypťanův* 558/15, *z sudův* 558/22, *od spisovatelův* 559/5, *pět bratrův mučedníkův* 560/20, *z příkladův* 562/9, *větele prstenův* 563/24, *bez hroznův* 563/29, *bez užitkův* 563/29, *bez kovův* 563/30, *bez obyvatelův* 563/31, *bez mravův* 563/31. Je to starší typ zakončení ovlivněný zřejmě Biblí a ostatní náboženskou literaturou, z níž autoři čerpali. Novější zakončení je na -**ů** bez koncového -**v**.

V instrumentálu plurálu maskulin použil Račín jednou koncovku -**ma**: *s bílým koňma* 561/6. Dvakrát použil tutéž koncovku v témže pádě a čísle i u neuter: (*dokázal*) *slovma* 556/2; *s křídlama* 560/13.

V některých pádech dochází ke drobným změnám v pádových koncovkách, ale může jít pouze o tiskářské chyby. V prvním případě *já jsem knížetem ... nad mě velice milým českém království* 555/21 chybí u substantiva *království*, které je v textu použito v instrumentálu, pádová koncovka -**m**, přičemž u předcházejícího adjektiva *českém* je koncovka lokálová místo náležité instrumentálové. Ve druhém případě *zdaliž na zdravím Jákobovém ... nezáleží* 556/26, kde se jedná o lokál sg., je u substantiva *zdraví* koncovka -**m** navíc (opět se zde kříží lokál a instrumentál singuláru, ale opačným způsobem než u předchozího příkladu). Přistoupení koncovky -**m** k substantivu je zřejmě ovlivněno i složeným tvarem adjektiva přivlastňovacího (podle vzoru *mladý – mladém/ Jákobovém*).

V následujících dvou případech dochází k záměnám koncovek vlivem příklonu substantiva k jinému skloňovacímu typu: ve spojení *s krokem naší mysle* 558/26 je u substantiva *mysle* v genitivu sg. koncovka -**e** (podle ja-kmenového vzoru

duše, nikoliv původní i-kmenová koncovku *-i*); další tvar v *písněch* 558/32 má v lokálu plurálu koncovku jako u i-kmenů, tedy *-ech* na místě náležitého *-ích*. Kříží se zde i-kmenové a ja-kmenové koncovky. Podstatná jména typu *píseň*, *zem*, *rohož* se formovala jako nový skloňovací souhláskový typ rodu ženského s koncovkou *-e* v genitivu singuláru jako u typu *duše*.

Při skloňování přídavných jmen individuálně přivlastňovacích užívá autor, jak bylo obvyklé, skloňování složené: (*vymalovali*) *lvovou hlavu* (558/16), *na zdravím Jákobovém ... nezáleží* (556/26). Avšak ve spojení (*obklíčil*) *celé Přemyslava vojsko* (560/78) užil v předsunutém adjektivu přivlastňovacím genitivu sg. podle jmenného skloňování.

Od 16. století se ve spisovném jazyce ustálilo tvoření přídavných jmen s významem možnosti/nemožnosti pomocí přípony *-tedlný* (s významem latinských adjektiv na *-bilis*, tzn. „kterého je možno, nutno, žádoucí si přát“)¹⁴¹. I v Račínově textu se takové adjektivum vyskytuje: *vítězitedlný boj* (560/19). Z tzv. pobočné slabiky se během vývoje odsunul konsonant *-d-*; dnešní přípona má podobu *-telný*.

U slovesných infinitivů Račín vždy užívá infinitivní koncovku *-ti* (*honositi* 555/9, *těšiti* 555/9, *zejskati* 556/6 apod), dokonce i u sloves *pomoci* a *říci*, která mají v infinitivním tvaru podoby *pomociti* a *řícti*. Jde o jev hyperkorektní.

U pěti sloves patřících do 4. slovesné třídy k typu *prositi* je ve 3. osobě plurálu indikativu přezenta zakončení na *-ejí* podle vzoru *sázejí*: *mudrcové činějí* (557/20), *druzí pravějí* (557/31), *poddaní spějí* (558/24), *král a vrchnost bdějí* (558/25, 565/11). Sloveso *obracovati*: (*osoby*) *obracují* (554/29) patří do 3. třídy pod vzor *kupovati*. Obdobné sloveso je *odvracovati* (*císař odvracoval* 563/3). Slovesné ova-kmeny byly velmi časté. Ostatní slovesné koncovky se nijak neliší od těch dnešních.

¹⁴¹ Alena Jaklová, *K jazyku a stylu českých kázání Ondřeje Františka de Waldta*. In: *K jazyku a stylu českých barokních textů I*. Jihočeská univerzita, České Budějovice 1998, s. 27.

Ve 3. osobě singuláru indikativu přezenta od slovesa *být* užívá Račín tvar *jest*, a to ve všech případech, tvar *je* se v textu vůbec nenachází (*srdce jest* 553/9, *člověk jest živ* 554/16, *vrchnost povinna jest zaopatřiti* 554/31, *lev jest* 558/7 apod.).

Ve 3. osobě singuláru indikativu préterita užívá Račín vedle přičestí l-ového i tvaru pomocného slovesa *jest*: *srdce se jest nalezlo* (555/10), sv. Václav *jest vykonal* (555/13), *apoštol jest řekl* (555/19), *služebnost jest byla* (556/18), sv. Václav *jest se zachoval* (557/3), *to jest byla* (557/9), *Lipsius jest zapsal* (557/16), sv. Václav *jest nedal znáti* (558/29), *což jest se nahodilo* (560/6), *co jest pohnulo* (561/34), *Bůh jest představil* (567/3), sv. Václav *jest byl* (567/4).

Ve 3. osobě plurálu indikativu přezenta se tvar pomocného slovesa v textu nevyskytuje. V préteritu se tvar indikativu přezenta slovesa *býti* také neobjevuje. Tvary indikativu přezenta slovesa *býti* ve třetí osobě sg. i pl. se slovesem plnovýznamovým v čase minulém byly již na počátku 16. století velmi vzácné¹⁴².

Pod vlivem latiny užívá autor v textu opisného pasiva: *jsou řízení* 553/7, *byli stíženi* 565/21, *bylo řečeno* 567/24; jmenných tvarů adjektiv a participiálních tvarů v přísudku jmenném se sponou: *jest živ* 554/16, *slušno jest* 556/33, *nápomocen byl* 568/24, *jsou přítomni a nápomocni* 561/8, *jest povinen zastati a vykonati* 554/25, *povinná jest zaopatřiti* 554/31, *povinni jsou užívati* 564/5. Někdy dává přednost reflexivnímu tvaru ve 3. osobě singuláru: *lid se řídí a spravuje* 553/7, *srdce jest se nalezlo* 555/10, *rozumí se* 558/10, *jest se nahodilo* 560/6, *válka se začala* 561/5, *dal se spatřiti* 561/16, *se chodilo a se řídilo* 562/12, *se nahodilo* 562/25, *zdá se* 563/3, *dobře se povede* 564/9, *vede se* 564/36.

Ráčín užívá podmiňovacího způsobu přítomného i minulého. Podmiňovací částice *by*, *bych* z pomocného slovesa *být* se píše dohromady se zájmenem, příslovcem, spojkou, slovesným tvarem, které stojí před ní. Chová se jako příklonka: *jakby byl sloužil* (556/6), *mohlby říci* (556/23), *snadby bylo padlo* (556/24), *kterakby spomoženo býti mohlo* (557/2), *tehdyby spáti a zahálet neměl* (558/10), *kterakby*

¹⁴² Alena Jaklová, *K jazyku a stylu českých kázání Ondřeje Františka de Waldta*. In: *K jazyku a stylu barokních textů I*. Sborník Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. České Budějovice 1998, s. 26.

pomocí mohl (559/21), *žeby rozsekati chtěli* (560/8), *kterakby se přibližovali* (560/21), *žeby čekati musil* (562/21), *pročby se byl ukázal* (562/30), *pročby byl učinil* (562/31), *žeby byl učinil* (562/32), *žeby bylo pohnulo* (562/32), *jakoby odvracoval* (563/3), *v čembych následovati mohl* (563/12), *snadby řícti mohl* (563/13), *tehdyby bylo* (563/31), *žeby byl* (564/29), *jakoby spal* (565/1), *řeklby* (565/15), *žeby nevěděl* *coby vyznamenávalo* (565/29), *jakoby slyšel* (567/23).

Ze slovesných tvarů neurčitých zasluhují největší pozornost přechodníky, které se v některých případech neshodují se jmenným rodem substantiva, k němuž se vztahují. Přechodníky přítomné typu *-e*, *-íc*, *-íce* se nejvíce v textu vyskytují s plurálovým zakončením na *-íce*. V Račínově textu jde vesměs o slovesný tvar vztahující se k maskulinu singuláru: *patriarcha sloužíce* 556/18, *Podivín kráčíce* 559/16, sv. *Václav držíce* 560/22, sv. *Václav obrátíce* 560/24, *vůdce stojíce* 561/2, *Vilím natrefíce* 561/12, *Kristus vyučujícíce* 561/32, sv. *Václav vykonávajícíce* 565/16, sv. *Václav starajícíce se* 563/21, sv. *Václav spatřícíce* 567/19, sv. *Václav přednášejícíce* 568/1, sv. *Václav prosícíce* 568/23. Jedinou výjimkou je přechodník *Čechové těšíce se* 561/17, který je správně užit ve vztahu k substantivu maskulinu v plurálu. Druhý typ zastupuje přípona *-ouce* (dnes užívaná pro plurál všech rodů), patřící k typu přechodníků zakončených na *-a*, *-ouc*, *-ouce*. Je v textu užitá pouze dvakrát, a to ve vztahu k maskulinu singuláru: sv. *Václav pohrdnouce* 557/4 a ve spojení *tak řkouce umřítí musili* 554/13, kde se přechodníkový tvar vztahuje také spíše k singuláru (vhodnější by bylo vyjádření *tak řka*). Ve správném tvaru pro maskulinum singuláru je v textu užit přechodník od slovesa *vidět*: *císař vida* 562/20.

V textu se vyskytují i náležité tvary přechodníků přítomných v singuláru (vztahující se k rodu mužskému) se zakončením na *-aje* (patřící do řady *-aje*, *-ajíc*, *-ajíce*): *Jan Zlatoústý odpovídaje* 556/28, *lev maje* 558/20, 21, *rozjímaje* (autor) 559/9, sv. *Václav zanechávaje* 559/16, *lid se domnívaje* 564/26, 567/23, *lid žádaje* 568/18. Přechodník přítomný *chtěje* od nepravidelného slovesa *chtít* (patřící svým zakončením do řady s příponami *-eje*, *-ejíc*, *-ejíce*) je v textu zastoupen celkem čtyřikrát: *patriarcha Jákob chtěje připamatovati* 556/5, *vůdce chtěje ... se potýkati* 561/3, *jistý řečník chtěje ho ... uctíti* 563/4. V těchto třech případech je přechodník

správně užit pro maskulinum v singuláru. Ve čtvrtém případě *Egipcťané ...chtěje s tím dokázati* 564/8 autor tvaru přechodníku užil pro maskulinum plurálu. Zakončení na *-eje* má i jiný přechodník *lid smejšleje* 564/29 a zde je opět náležitý.

Přechodník přítomný je v Račínově textu vůbec nejčastější. Ve většině případů se tvoří od sloves nedokonavého vidu a vyjadřuje současnost s dějem hlavním. Jen v jediném případě vyjadřuje tvar od slovesa dokonavého předčasnost před dějem hlavním: (*Vilím z Haznburku*) **padna** na kolena ... *skrže mocnou přímluvu svatého Václava, Boha za pomoc požádal* 561/13.

V celém kázání použil Račín pouze jeden přechodník minulý: *Kristus učinivše* 561/29, avšak nesprávně, protože přípona *-vše* vytváří plurálový tvar společný všem třem rodům, zatímco zde je užitá pro singulár ve vztahu k maskulinu.

U adverbií používá autor v komparativu a superlativu častěji příponu *-ěji/-ěji* (kromě dvou případů – *více* 554/21, 22). Vedle i dnes obvyklých tvarů, jako *častěji* 563/22; *pravdivěji* 561/18; *raději* 563/9, jsou to z dnešního hlediska příznakové podoby *dřívěji* 559/18, 561/4, 568/7; *víceji* 556/26, 559/21,24; *nejvíceji* 559/30; *lépeji* 561/18, 564/1; *nejlépeji* 567/7. V několika případech jsou komparativy zkrácené: *líběj* „liběji“ 559/25, *častěj* 559/23, *bezpečněj* 559/25.

Po syntaktické stránce odpovídá pořádek slov ve větách dobovým zvyklostem. Pod vlivem latiny jsou hlavně ve vedlejších větách slovesa častěji kladena na konec vět, ale uplatňuje se také aktuální členění větné: *Velikou čest a chválu u všech spisovatelů v těle lidském má srdce, které na nej přednější a za nejvzácnější oud uznané a držené bývá pro své mnohé a rozličné účinky, které v těle lidském působí a vykonává* (553/1).

Polovětné konstrukce s přechodníky ze sloves nedokonavých vyjadřují děj současný s dějem sloves určitých, přechodníky ze sloves dokonavých vyjadřují předčasnost děje: *Patriarcha Jákob chtěje připamatovati svému strejci Lábanovi a s tím jeho srdce sobě zejskati* 556/5; *V tom jest se zachoval a bdějícím knížetem se býti ukázal svatý Václav, když toliko pohrdnouce královskou důstojností, svůj také*

vlastní život ... v ztrátu vysadil... 557/3; Svatý Václav šel napřed drahým mečem opásaný **držíce** v pravé ruce praporec. Za ním šel svatý Vojtěch v biskupském oděvu, svatý Prokop a pět bratů mučedníků, **obráťce** se k nim svatý Václav praví... 560/20 apod.

Mezi souvětími nacházíme souřadná i podřadná. Souřadná souvětí obsahují věty se všemi významovými vztahy, které jsou obvyklé v současném jazyce. Vztah slučovací je nejvíce zastoupen spojkou **a**. V textu se vyskytuje i spojka **aniž**, která spojuje dvě záporné věty, jde o vztah okolnosti, která nenastala: *skopcův stáda tvého nejedl jsem, aniž polapeného od zvěři tobě jsem neukázal ...* 556/12; *dvakrát nechal při tom svatého Václava, aniž že by pozdě přicházel jej nenapomenul* 562/19 apod. Vztah stupňovací mezi větnými členy i mezi větami zastupuje zdvojený spojovací výraz **netoliko – ale** (*jeho králové netoliko českou zem, ale taky Svatou římskou říši hlídají a opatrují* 559/35; *což svatý Václav netoliko slovma, ale také skutkem dokázal...* 556/1) a spojovací výrazy **anebo dokonce** (*o jednu ovci, na které málo, anebo dokonce nic záleží ...* 556/32). V textu se také nachází ustrnulý slovesný tvar: *po straně českého vojska ani jeden neřkuli člověk, ale ani kůň ... nezahynul* 560/18. Původně to byla parentetická věta (vsuvka) a změnila se ve spojovací prostředek (vytváří s další spojkou dvojitou spojkou stupňovací). Je to větný prostředek, který zaujímá postoj k něčemu, co mluvčí říká a jak to říká. Ve vztahu odporovacím se objevuje spojka **ale** (*Lev praví, oni nespí, ale bdí ...* 557/25), dále také původní zájmenné příslovce **však** (*pravda sice jest, však toho dostatečná příčina není ...* 565/16; *na zemi ležící spal, maje však otevřené oči ...* 558/20); přípustkově odporovací **nicméně** (*Ačkoliv svatý Václav zde na zemi ... usnul, nicméně v nebeském království bdějící ... oči otevřená má* 560/1; *všechna zvířata přirozeného a obyčejného snu požívají, nicméně lev ... nic spí* 558/6). Vylučovací význam mají v textu spojky **nebo, anebo** (*rozjímaje já jeho svatý život, nevím kdy, anebo kterak ten svatý král dobře spáti a sobě odpočinouti mohl...* 559/9); **bud'(to) – anebo** (*kdokoliv v Čechách bydleti chce, bud'to ať katolickou víru přijme, anebo pryč z království odejde...* 557/8). Vztah důsledkový je vyjádřen spojkou **pročež**: *Pročež*

náš nejmilejší ... svatý Václave, pod tvou ochranu poroučím a odevzdávám celé české království ... 568/16.

Co se týče vedlejších vět, nejvíce se v textu nacházejí věty vztažné, které jsou uvozené vztažnými zájmeny **který, jaký, co, což, kterýžto, kterýžkoliv, jenž**: *a pilně opatroval ovčí stádo, které jemu svěřil... 556/7; potvrd' a upevni jej v pravé katolické víře..., což svatý Václav ... skutkem dokázal... 555/24; aby král poznal, jakou starost míti má 557/1; To, co snu jest zbavené 558/1; kterážkoliv duše zapomene na boha svého, spí... 559/31; vorel, kteréhožto hlava a krk celý zlatý byl 560/10; svatého Václava ... sedícího, jenž v ruce držel praporec ..., což erb rodný svatého Vojtěcha byl 560/34; k sněmu povolal svatého Václava, kterýžto sněm ... 562/11 atd. Vztažnými zájmeny jsou také připojovány samostatné věty: *Kteréžto poručení božské, že jest vykonal svatý Václav 556/13; Které pokudž dle liter vyložím... 556/15; Z čehož poznati můžeme... 558/8.**

Mezi podřadnými souvětími mají důležitý význam věty uvozené spojkami **že, by, aby**: *někdo řícti mohl, že já veřejně mou vlast ... vychvalovati nechci, ... a že toliko vychvaluji... 563/13; že by svatý Václav obyčejně pozdě do Raddy přicházel, a že by s jinými knížaty na něho čekati musil... 562/20; slušno také jest, aby každé kníže a král poznal ... 556/33; poručil, aby kostely a školy se otevřely ... (557/10); abych se pravdu přiznal, ... nevím kdy ... 559/9 atd. Spojovací výrazy **protože, z té příčiny, že, poněvadž** reprezentují vztah příčinný: *české království s bílým lvem v červeném poli se honosí, protože jeho králové netoliko českou zem, ale taky Svatou římskou říši hlídají a opatrují 559/34; velice se z toho rmoutil, z té příčiny vroucně a horlivě Boha všemohoucího prosil ... 567/20; Z té příčiny Egypťané ten obyčej měli, že kdykoliv bedlivost ... vysloviti chtěli 558/14; ... pohanské vojsko obklíčilo celé Přemyslava vojsko s tím úmyslem, že ... rozsekati chtěli 560/6; Z čehož poznati můžeme, poněvadž skrze lva a srdce ... kníže a král rozumí se... 558/8. Vztah podmínkový je reprezentován spojkami **pokudž, zdali – nežli** a spojkou **kdyby** ve spojení se slovesnými tvary v podmiňovacím způsobu: *Pokudž kníže, král a vrchnost dobrá jest, tehdy obyčejně celá krajina ... 554/32; které kdyby se zastavilo, tehdyby všechny dolejší a pozemské věci uvadnouti musily... 554/12. Vztah účelový je***

nejčastěji vyjádřen spojkou **aby**: *že já veřejně mou vlast vychvalovati nechci, abych z pochlebování soužený nebyl, a že toliko vychvaluji...* 563/13; *víceji bdím nežli vy, abyste ... spáti mohli ...* 559/24. Vztah časový zastupují spojky **když**, **dokavá**, a zájmenné příslovce **tehdy**: *člověk jest živ, dokavád srdce v něm se nehejbá ...* 554/16; *bdějícím knížetem se ukázal býti svatý Václav, když toliko pohrdnouce s královskou důstojností* 557/3; *válka mezi nimi se začala, tehdy Pericles poručil na ten vrch ... vytáhnouti vůz ...* 561/5.

V závislé otázce zjišťovací je užita částice **zdali**: *zdaliž víceji na životě a zdravím Jákovém záleží, nežli na tisíc ovcí ...* 556/26.

4.2.4 Kompoziční část

Kázání *Na den svatého Václava knížete a patrona Českého království* je součástí Račínova díla *Sněm nebeský svatých a světic božích*¹⁴³, které bylo vydáno v Praze roku 1712. Jde o kázání čtyřicáté (Račín číslo kázání uvádí pod názvem) a celkem je rozděleno na devět částí. Další základní informací k tomuto kázání jsou dvě klíčová slova *Princeps Vigilans*, tedy *Kníže bdějící*. Právě na bdělosti knížete Václava a s tím souvisejícími jeho skutky je celé Račínovo kázání vystavěno. Poté následuje biblický citát (v našem případě Proroctví Jeremiáše, kapitola 31), které Račín opatřil i českým překladem: *Vigilabo super eos, ut aedificem plantem / Bdíti budu nad nimi, abych vzdělal a štípil je*. Biblický citát je znovu zopakován před zahájením druhé části kázání. Autor tím upozorňuje na přechod exordia v confirmatio (strana 556). V první části posluchače seznamuje s tím, o čem bude hovořit. Na straně 554 také své posluchače oslovuje: *Laskaví v Kristu Pánu posluchači ...* řádek 24, což je zároveň i kontaktní prostředek

Knížete Václava (nazývá ho také panovníkem, králem nebo vládcem) přirovnává k lidskému srdci, protože srdce v lidském těle zastává stejnou funkci jako

¹⁴³ Sněm nebeský je svými 822 paginovanými stranami kvartového formátu, nepaginovanými úvodními pasážemi a 46 stránkovým rejstříkem nejrozsáhlejším autorovým spisem.

dobrý král v království: *Srdce v těle lidském zastává povinnost a auřad krále ...* 553/4. Dále píše, že *to co srdce v těle lidském jest a zastává, povinen jest zastati a vykonati každý kníže v svém knížectví* 554/24. Jako člověk nemůže žít bez srdce, nemůže ani země fungovat bez dobrého vládce. Václav naplňoval Račínovy představy o ideálním panovníkovi. Na straně 555 o něm hovoří jako o nejmilostivějším českém králi a patronovi, který po celý svůj život byl dobrým a bdělým králem, tedy byl srdcem pro české království. A právě Václavem se mohou Čechové honosit. Na téže straně Račín dokazuje, že i jednotlivá písmena ve světcově jméně ukazují na jeho velikost (*Vigilat Enim Noster Custos Et Semper Libenter Audit Voces Suorum*)¹⁴⁴. Račín to překládá jako: *Bdí a pozoruje strážný náš svatý Václav a vždycky rád vyslechná prosby a žádosti Čechův svých* 555/17. Nezapomene se zmínit, že Václav za dobu své vlády upevňoval český lid v katolické víře, kterou nazývá jedinou a pravou, a v zachovávání božského přikázání. Na rozdíl od jeho pohanské matky Drahomíry, která lid *k pohanstvu ... nutí a dohání* 556/1. Z celého Račínova projevu vyplývá jeho chápání ideálního panovníka jako věčného krále sloužícího v první řadě lidu a církvi, která je ztělesněná Bohem. Právě vyznání je pouze a jediné to křesťanské. I když používá k přiblížení Václavových ctností exemplum z egyptské historie, neopomene napsat, že Egypťané byli pohanským lidem. I v exemplech z českých dějin (např. bitva Přemysla Otakara II. s Bélou Uherským) ostatní národy nazývá pohanskými. Exordium končí zřetelným Račínovým upozorněním: *... což svatý Václav netoliko slovma, ale také skutkem dokázal, jak obšírněj v tomto kázání dokázati míním, za malé strpení žádaje počnu ve jménu Páně* 556/1.

Confirmatio začíná Račín tím, že vypráví biblický příběh o patriarchovi Jákobovi, který přes všechny obtíže a protivenství dokázal uhlídat stádo ovcí, aniž by o jedinou přišel. Klade si tu otázku, co by se stalo, kdyby přišel o nějakou ovci, a zda-li záleží více na stádě než na životě Jákobově. Na tyto otázky si nechává

¹⁴⁴ Michaela Hashemi v díle věnovaném Račínovi (Brno 2005) píše, že umělecké prostředky související s výkladem jmen svatých, které vycházejí z jejich latinské podoby, jsou znakem Račínovy „nepůvodnosti“.

odpovídat svatým Janem Zlatoustým: ... *tím Duch Svatý všem knížatům a králům živý příklad zanechatí chtěl, kterým stádo svého lidu k řízení a k opatrování svěřil* 556/29. Smyslem podobenství je, že každý dobrý kníže a král musí poznat, jak důležité je opatrovat jemu svěřený lid. Račín chce tedy posluchačům sdělit, že pouze ten nejlepší vládce je schopen uhlídat celé své stádo, tedy zaopatřit veškerý svůj lid. Tím se vrací ke svatému Václavovi. Ten, aby zachoval své duchovní stádo, na počátku své vlády vydal ostrý *decret* 557/7, v němž uvedl, že kdokoliv v Čechách chce žít, musí přijmout katolickou víru (opět zdůrazňuje katolické vyznání). Jinak musí z království odejít. Přijetí katolické víry je tedy jedinou možností, jak uchovat a udržet „duchovní stádo“. Také vyhnal svou *pohanskou matku Drahomíru se všemi jinými přílepkami z Čech* 557/12 a napravil všechny škody, které Drahomíra napáchala: *Poručil aby kostely a školy, který prv zavřené byly, se otevřely, zahnané a vypuzené duchovenstvo zase do Čech povolal ...* 557/10. Račín proti Drahomíře ostře vystupuje. Kromě toho, že ji vždy nazývá pohankou, ji přirovnává i k biblické Jezabel.

Pro oživení třetí část začíná autor tím, že sám sobě klade otázku: *V paměť sobě uvádím tu otázku, kterou ve školách činějí mudrcové a naturalistové. Zdalíž možná a přirozená věc býti může, aby nějaký živočich při svém životě zachovaný býti mohl bez snu a spaní?* 557/20. Poté následuje častý zvířecí motiv, a to kníže-lev. Pouze jeden živočich na celém světě je toho schopen – lev. Lva, krále zvířat, přirovnává k pozemským panovníkům, kteří nesmějí nikdy spát a zahálet, protože se musí postarat o svoje poddané. Jediný světský kníže, který odpovídá této charakteristice, je svatý Václav ... *ačkoliv já spím a odpočívám, nicméně na mém místě bdí, pozoruje a o mne se stará mé srdce, můj lev, můj nejmilejší král svatý Václav* 559/6. Poprvé v tomto kázání Račín používá exemplum z antiky, a to z egyptské historie. Egypťané měli zvyk, že *kdykoliv pečlivost, bedlivost a starost lidskou vysloviti chtěli, vymalovali lvovou hlavu s otevřenýma očima* 558/15. Tím se opět vrací ke svatému Václavovi, který za svého živobytí *byl srdce, lev a král našeho slavného českého království* 558/27, tedy byl pečlivý, bedlivý a měl starost o své poddané. Václava zde nazývá *svatým králem*, který si nemohl odpočinout, protože

přes den řídil království a v noci vykonával modlitby a pobožnosti (ukazuje na Václavovu velikou zbožnost). Račín se zmiňuje o tom, že tohle všechno se Václav naučil od Alexandra Velikého, který měl stejné vladařské ctnosti jako český světec. Pokračuje slovy svatého otce Augustina: *Lev když spí, otevřené oči má, což je znamení bedlivosti a pozornosti* 559/33. Neustále se v jeho vlastním textu i v přejatých citátech objevuje slovo bedlivost. Z toho vyvozuje, že právě proto má české království ve znaku bílého lva na červeném poli.

V páté části Račín předkládá první z exemplů pocházejících z české historie, které mají dokázat Václavovu bdělost a starost o české království. Popisuje bitvu Přemysla Otakara II. proti Bélovi Uherskému v roce 1260¹⁴⁵. Uherské (pohanské) vojsko obklíčilo v noci ležení českého krále s úmyslem pobít všechny české vojáky. Začala bitva, v níž byl spatřen *jako sníh bílý vorel* 560/10. Orel zakryl křídly české vojsko. V téhle bitvě díky tomu nezahnuł ani jeden člověk, ani jeden kůň. Račín se zmiňuje, že Přemysl Otakar používal v boji praporec sv. Václava a Jaroslav Berka, nejvyšší purkrabě pražský, zase v boji měl světcovo kopí. Téhož dne, kdy proběhla tato bitva, v Praze *jistý bohabojný muž* 560/20 spatřil, jak se k českému vojsku přibližují svatí čeští patronové. *Svatý Václav šel napřed s drahým mečem opásaný držíce v pravé ruce praporec. Za ním šel svatý Vojtěch v biskupském oděvu, svatý Prokop a pět bratrův mučedníkův...* 560/22. Další důkaz toho, že svatý Václav pomáhal českým panovníkům, je z roku 1126, kdy český kníže Soběslav zvítězil nad císařem Lotharem¹⁴⁶. Opět by spatřen bílý orel a svatý Václav a takto posílené české vojsko porazilo nepřítele. A poslední exemplum z české historie uvádí Račín na konci páté části, kde popisuje, *kterak Vilém z Háznburku nad míšeňskými v roce 1318 zvítězil*. I zde pomáhal svatý Václav bránit českou zemi: *A svatý Václav byl první, který do nepřítele dorazil, kterého potomně následovalo celé české vojsko*

¹⁴⁵ Šlo o bitvu u Kressenbrunnu na březích řeky Moravy v Dolním Rakousku, ve které Přemysl Otakar II. na hlavu porazil Bélu IV. Uherského, vpadl do Uher a obsadil Bratislavu (zde byl podepsán mír). Poté si vzal za ženu Bélovu vnučku Kunhutu.

¹⁴⁶ V roce 1126 porazil Soběslav I. císaře Lothara III. v bitvě u Chlumce. Podle svědectví Čechům pomáhal sv. Vojtěch. Císař nebyl zajat jen díky Soběslavově velkorysosti. Udělil za to Soběslavovi titul nejvyššího říšského číšníka.

jakožto svého vůdce... 561/20. Tyto vykonané zázraky jsou zároveň znakem hagiografického zaměření Račínova kázání.

Račín srovnává svatého Václava i s Kristem ... *dobrotivý a laskavý Kristus následovníka měl našeho českého krále a patrona sv. Václava* 562/7. Svoji myšlenku dokládá i příkladem. Císař Jindřich svolal říšský sněm v Řezně, kterého se účastnil i Václav. I zde Václav vykonával své modlitby a stávalo se, že přicházel do sněmu pozdě. Císař ho chtěl potrestat, ale neučinil tak. Když Václav vstupoval do sněmu, zjevili se Jindřichovi dva andělé, kteří mu pohrozili. Císař zjistil, že za českým knížetem stojí vyšší moc, takže sám Václava dovedl na jeho místo. To, že panovník musí nad svým lidem neustále bdít, dále Račín dokazuje v příkladu s egyptským božstvem (str. 564) a pak znovu ve srovnání s Kristem. Ten když se plavil na lodi se svými a usnul, přišla vichřice. Jakmile se Kristus probudil, *moře se upokojilo a vlnobití přestalo* 565/8. Račín se zde opět vrací k motivu, jak je důležité pro dobrého panovníka stále bdít. *Bedlivé kníže a král jest štěstí a pomoc celého království, naproti tomu nedbánlivý jest příčina všeho neštěstí a škody...* 565/11. Račín se ve svém kázání dostává i ke kritice husitství. Nechává promluvit Krista, který říká: *Tak mne ranilo táboritské kněžstvo, které od mého těla krev oddělití chtělo* 565/24. Z českých pánů jmenuje Oldřicha z Haznburku, který se přidal na stranu husitů, a nezapomíná ani na Mistra Jana Husa: *Hned potomně osobně se vyjevil tomu pánu Jan Hus, s smolnou fakuli v ruce, který i s tou fakulí od jednoho černého psa polknutý byl* 565/25. Račín neopomene připomenout, že Čechové byli vystaveni tomuto kacírskému ohni v letech 1412 až 1650. Až teprve císař Ferdinand III. v českém království pravou katolickou víru upevnil.

Poslední část kázání (peroratio) Račín začíná tím, jak svatý Václav vyhnal svou pohanskou matku a ujal se sám vlády. Václav se veřejně prohlásil spravedlivým katolíkem. Ke konci se zmiňuje v jedné větě i o staroboleslavské vraždě: ... *svou povinnost a k českému království lásku a náchyllost vlastní krví potvrdil, kterou skrze ruku svého vlastního bratra Boleslava vylil* ... 568/13. Kázání je ukončeno prosbou: *Pročež náš nejmilejší krajane, králi a patrone, svatý Václave, pod tvou ochranu poroučím a odevzdávám celé české království a veškeren v něm bydlící lid i*

co nejponíženěji tebe žádaje, jako si vždycky za svého živobytí bedlivým knížetem byl, laskavě a milostivě České království řídil a spravoval, tak nyní s bedlivým a laskavým okem z nebe dolů na ně zhlídni a všechny jeho obtíжности v těchto protivných a těžkých časech Bohu všemohoucímu přednášej, prosíce Boha za poddaný Tobě lid a krajany Tvý, aby jim ve všech potřebách a nedostacích nápomocen byl ... 568/16. Kromě ideálního vládce je svatý Václav pro Račína i krajanem a vlastencem. Úplně na závěr Račín žádá Václava, aby nikdy nezapomněl na své české království, aby ho bedlivě a milostivě řídil a spravoval a u Boha se za něj přimlouval. Kázání je ukončeno jako modlitba: ... ukaž se naposledy...laskavým otcem tvé milé české vlasti... Tebe prosíme, svatý Václave, vyslyš nás. Amen.

Celým kázáním se táhne motiv knížete Václava jako bedlivého, věčně bdějícího panovníka a hluboce zbožného panovníka ... *v noci své modlitby a pobožnosti s takovou horlivostí a vroucností vykonával, že mnohé řeholníky a klášterníky zahanbil a přemohl ... 559/11.* Už v úvodním biblickém citátu se slovo *bdějící* vyskytuje. Václav je zde znázorňován jako bdějící nad svými poddanými (přirovnává ho k srdci, které řídí ostatní údy v těle) a nad pravou a pevnou katolickou vírou ve svém království. To, jak dobře se Václav o své poddané, o své království a o katolickou víru staral, Račín ukazuje a přibližuje nejen na několika exemplech z české historie, ale například také na božstvech Egyptanů (viz výše). Na začátku Václava ztotožňuje se lvem, který je silný a stále bdí. Během celého projevu vedle sebe staví jako protiklad křesťanství a pohanství, respektive kacířství. Mezi kacířstvo řadí husitství, ztělesněné Vilémem z Haznburka a Janem Husem, které Krista ranilo, když chtělo oddělit krev od jeho těla. Vrcholem všeho pohanství je pak Václavova matka Drahomíra (opět zde využívá kontrastu mezi hluboce zbožným Václavem a pohanskou Drahomírou), která je nazývána pohankou. Aby Račín co nejvíce podpořil dramatickosti textu a prohloubil rozdíl mezi pravou katolickou vírou a kacířstvím, použil kontrast Boha a ďábla (v osmé části). Mluví o tom, jak ďábel *tak mnoho koukole mezi dobrou pšenici naházel* 565/14. V kázání se objevují kromě Václava i další tři hlavní čeští světci, kteří mají české království opatrovat a pomáhat

mu. O sv. Vojtěchovi a sv. Prokopovi se mluví v páté části, kde připomíná zázrak, který se stal při bitvě Přemysla Otakara II. s Bélou Uherským v roce 1260. Svatá Ludmila, Václavova babička, se objevuje v části osmé, ve které se Račín zmiňuje i o Václavově otci Vratislavovi. Vratislav i Ludmila jsou popisováni jako ti, kteří v Čechách jako první prosazovali pravou katolickou víru: *Zlý a podvodný nepřítel ďábel, možně a silně povstával proti našemu milému českému království, a právě tenkrát, když v pravé katolické víře nejlépeji kvést a s pomocí Vratislava otce svatého Václava, svaté Lidmily jeho báby a jiných k tomu náchylných lidí rosti počalo* 567/5. Račín se o světcově osobním životě v kázání příliš podrobně nezmiňuje. Jen v náznacích učiní zmínku o rodinných vztazích (Vratislav-otec, Ludmila-babička apod.). Úplně na konci krátce píše o Václavově vraždě (viz výše). Pouze Václavova matka Drahomíra je v textu jmenována několikrát, vždycky v pejorativním slova smyslu.

Kázání má i národnostní podtext – kdykoliv mluví o české zemi, téměř vždy ji nazývá slavným českým královstvím. Celé kázání má také silnou didaktickou a morální náplň. Račín několikrát zdůrazňuje velikost knížete Václava, vyjmenovává jeho ctnosti a dobré vlastnosti a poukazuje na všechny jeho dobré skutky vykonané pro český lid. Apeluje na posluchače (*Laskaví v Kristu Pánu posluchači...* 554/24), aby Václava v jeho kladných vlastnostech a jednání následovali. Upozorňuje na jeho hlubokou katolickou víru a na jeho snahu upevnit toto vyznání i v Čechách. Pro přiblížení Václava jako člověka posluchačům používá Račín exempla z české historie, ve kterých stál světec na straně velkých osobností českého království a dopomohl jim k vítězství (ať už nad kacířstvem nebo nad pohanským vojskem).

Račínovo kázání je poměrně přehledné, utříděné a psané tak, aby bylo srozumitelné i pro laika. Jediný poněkud nejasný moment představuje zařazení císaře Ferdinanda III. do kázání (strana 565). Račín se pravděpodobně snažil připodobnit císaře ke svatému Václavu. Píše, že císař z celého českého království *ďábelský koukol vyplemenil a pravou katolickou víru do něho uvedl a v něm upevnil* 565/37. V celém kázání Račín nevyslovuje svůj vlastní názor, pouze souhlasí s nějakou

církevní autoritou, jejíž citát si do svého textu vypůjčil ... *tak že v pravdě s Jobem řícti mohu ...* 559/13, nebo její citát pouze doplňuje ... *aby... slovo Boží veřejně hlášeno býti mohlo, kterému já svobodně to, co jest zapsal Lipsius, připsati mohu...* 557/15. Didaktická funkce homilie je zdůrazněna tím, že Račín má tendenci vysvětlovat každý obtížný motiv svého kázání: počínaje latinskými citáty církevních otců a konče cizími slovy (např. ... *pravějí, že natura anebo přirozenost ...* 557/31), které v textu občas používá a které jsou odlišeny jiným druhem písma. Kázání nezahrnuje pouze osobnost světce, ale celou českou zemi včetně některých historicky významných osobností (Přemysl Otakar II., svatý Vojtěch, sv. Prokop aj.).

ZÁVĚR

Jazyková stránka Račínova kázání je velice dobrá. Autor se poměrně striktně drží humanistické normy. V jeho jazyce se objevují některé jevy, které jsou charakteristické právě pro humanistické období. Mezi ně patří například velmi omezený výskyt protetického *v-* (v celém textu se objevuje pouze u tří slov). Diftongizace *ý > ej* uprostřed slova je v celém kázání pouze v sedmi případech, a to u slov opakujících se a charakteristických i pro ostatní barokní autory. Diftongizace v předponě *vý-* se v textu nachází jen jedenkrát a diftongizace *í > ej* po sykavce také jen jednou. Úženi *é > í* (*ý*) uprostřed slova se v textu vůbec nevyskytuje.

K úženi *é > í* v koncovkách adjektiv a rodových zájmen dochází zřídka, většinou v jednom nebo dvou případech v jednotlivých pádech a číslech. V nominativu singuláru u maskulin neživotných dochází k úženi pouze v jednom případě. U feminin použitých v nominativu (a akuzativu) se úží ve dvou případech, ale v textu na jiném místě užije tatáž slova se správnými koncovkami. V nominativu u substantiva *kníže*, zvítězil přirozený rod mužský (i u slovesa). V genitivu singuláru nedochází k úženi vůbec, a to v žádném rodě. V dativu a lokálu (v singuláru) v mužském rodě použil autor koncovku jen ve dvou případech, ve stejných pádech u ostatních rodů k úženi nedošlo vůbec. V akuzativu maskulin životných je použita zúžená koncovka celkem třikrát, u neuter jen jedenkrát, přičemž za sebou stojí dvě adjektiva a zúžená koncovka je pouze v jednom. U slova *lidé* má zúženou koncovku ve třech případech (jednou je to v adjektivu, které stojí před substantivem, za kterým následuje přičestí minulé, v němž je náležitá koncovka). V mužském rodě životném úží koncovku jen jednou (za substantivem stojí přičestí minulé, které má koncovky odpovídající). Ostatní maskulina životná mají koncovku nezúženou. V plurálovém skloňování dodržuje koncovky (kromě jednoho případu). Až na malé výjimky používá tedy Račín většinu koncovek u adjektiv i rodových zájmen správně, podle staršího humanistického úzu, přestože v 17. století nabývá ... hláskové převahy *ej*

*místo ý/í a í místo é (např. u Šteyerova Žáčka z roku 1668) nebo jsou obě podoby uváděny jako rovnocenné (např. v Čechořečnosti V. J. Rosy z roku 1672)*¹⁴⁷.

Po tvaroslovné stránce použil autor v instrumentálu plurálu koncovku duálovou koncovku **-ma**, **-ama**, typickou pro mluvený jazyk, celkem třikrát. V genitivu plurálu maskulin zachovává starší podobu koncovky **-ův**, a to ve všech substantivech tohoto pádu a rodu. V nominativu a vokativu plurálu maskulin životných se vyskytuje zásadně koncovka **-ové**, nikdy ne koncovka **-i**. Všechny infinitivy jsou zakončeny na **-ti**. U čtyř sloves patřících do 4. třídy kolísá koncovka ve 3. osobě plurálu indikativu přezenta. Pozornost zasluhují přechodníky, které se v textu v některých případech neshodují se jmenným rodem substantiva, k němuž se vztahují. Račín používal v textu jen přechodníky přítomné, pouze s jedinou výjimkou. Plurálový tvar přechodníku přítomného zakončený na **-íce** (v dnešním jazyce používaný pro plurál všech rodů) užil autor jednou pro maskulinum v singuláru. Plurálový tvar přechodníku zakončený na **-ouce** (dnes pro plurál všech rodů) použil v jednom případě pro maskulinum v singuláru a jednou má tento typ přechodníku náběh k ustrnulému tvaru. Přechodníkový tvar pro maskulina sg. zakončený na **-aje**, **-eje** je v textu používán správně. Jen jedinkrát je tento tvar užit ve vztahu k mužskému rodu v plurálu. Přechodník minulý použil Račín v celém textu také jen jednou, a sice plurálový tvar zakončený na **-vše**, avšak ve vztahu k maskulinu. Ve 3. osobě singuláru indikativu přezenta pomocného slovesa *být* užívá zásadně tvar *jest*, nikoliv *je*. V téže osobě a čísle v oznamovacím způsobu minulého času stojí vedle příděstí *l-ového* i tvar pomocného slovesa *jest*. Při použití kondicionálu spojuje tvar pomocného slovesa *by* se slovem, které se nachází před kondocoinálem.

Kázání je věnované svatému Václavu, který je bdělým vládcem a ochráncem českého království, a tento motiv (v různých obměnách) se táhne celým kázáním. Již při prvním přečtení je zřejmá silná morální, didaktická a hluboce náboženská

¹⁴⁷ Alena Jaklová, *K jazyku a stylu českých kázání Ondřeje Františka de Waldta*. In: *K jazyku a stylu českých barokních textů I*. Sborník Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. České Budějovice 1998, s. 36.

tendence kázání s prvky vlasteneckého cítění. V textu se několikrát objevují exempla z české historie, která popisují důležité momenty v našich dějinách. Právě v těchto historických vsuvkách Račín zdůrazňuje a vyzvihuje českou státnost. Z jakých pramenů Račín čerpal, se zmiňuji výše. Ale vzhledem k tomu, že v kázání je poměrně málo prvků z Václavova života, je těžké říci, ze které legendy vycházel. Michaela Hashemi (Brno 2005) se domnívá, že autor vycházel z Kristiánovy legendy, která byla v jeho době známá a poměrně oblíbená.

Račín dodržel koncepci kázání, která byla platná pro jeho dobu. V kázání jdou poměrně lehce vyčlenit tři hlavní části – exordium, confirmatio, peroratio neboli conclusio. Využívá latinských citátů a podobenství církevních autorit, vyhýbá se vyslovení vlastního názoru, spíše se k někomu připojuje se svým souhlasem.

Karel Račín užívá ve svém textu humanistickou češtinu s některými jazykovými prvky, označovanými dnes jako obecně české (výskyt protetického v-, úžení v koncovkách adjektiv a rodových zájmen), avšak ve velmi omezené míře. Úroveň jeho textu je velmi dobrá, i přesto, že svá díla tvořil v období vrcholného baroka, kdy se do psané češtiny dostávaly změny provedené v mluveném jazyce v posledním období hláskoslovného vývoje češtiny mezi 14.-16. stoletím. Jeho jazyk je bohatý a zároveň i výstižný. Některé větné celky mohou být pro dnešního čtenáře poměrně „neučesané a rozvláčné“, ale jednak to odpovídá výraznému vlivu latiny na tehdejší češtinu, jednak samotnému baroknímu stylu.

POUŽITÁ LITERATURA A PRAMENY

- Pavel Aleš, *Homiletika*. Pravoslavná bohoslovecká fakulta Prešovské univerzity, Olomouc 2003.
- Vilém Bitnar, *O českém baroku slovesném*. Lidová akademie, Praha 1932.
- Bohemia Sancta. Životopisy českých světců a přátel božích*. Zvon, Praha 1998.
- František Cuřín, *Vývoj spisovné češtiny*. SPN, Praha 1985.
- Marie Čechová a kol., *Čeština. Řeč a jazyk*. ISV nakladatelství, Praha 2000.
- Václav Černý, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996.
- Milan David (ed.), *K jazyku a stylu českých barokních textů I*. Jihočeská univerzita, České Budějovice 1998.
- Milan David (ed.), *K jazyku a stylu českých barokních textů II*. Jihočeská univerzita, České Budějovice 2000.
- Dějiny zemí Koruny české I*. Paseka, Praha 1992.
- Josef Hanzal, *Od baroka k romantismu*. Academia, Praha 1987.
- Michaela Hashemi, *Karel Račín. Nedoceněný barokní autor*, Masarykova univerzita, Brno 2005.
- Josef Hrabák, *Jedenáct století. Československý spisovatel*, Praha 1982.
- Josef Jungmann, *Historie literatury české*. Praha 1849.
- Zdeněk Kalista, *České baroko: studie, tety, poznámky*. Evropský literární klub, Praha 1941.
- Zdeněk Kalista, *Tvář baroka*, Garamond, Praha 2005.
- Kdo byl kdo v našich dějinách do roku 1918*. Libri, Praha 1999.
- Milan Kopecký, *K české barokní homiletice*. In: *O barokní kultuře*. UJEP, Brno 1968.
- Milan Kopecký, *Starší slezští kazatelé*. Profil, Ostrava 1970.
- Antonín Kratochvíl, *Oheň baroka*. Cesta, Brno 1990.

Petr Kubín a kol., *Světcí a jejich kult ve středověku*. Nakladatelství Tomáš Halama, Praha 2002.

Jiří Kraus, *Rétorika a řečová kultura*. Karolinum, Praha 2004.

Jiří Kraus, *Rétorika v evropské kultuře*. Academia, Praha 1998.

Jan Lehár a kol., *Česká literatura od počátků k dnešku*. Lidové noviny, Praha 2004.

Věra Menclová, Bohumil Svozil, Václav Vaněk a kol., *Slovník českých spisovatelů*. Libri, Praha 2000.

Arne Novák, *Přehledné dějiny literatury*. Atlantis, Brno 1995.

Petr Piřha, *Čechy a jejich svatí*. COMDES, Praha 1999.

Příruční mluvnice češtiny. Lidové noviny, Praha 2003.

Slovník literárních pojmů. Fraus, Plzeň 2006.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Academia, Praha 2003.

František Xaver Šalda, *O literárním baroku cizím i domácím*. In: *Šaldův zápisník 1935-36*. Český spisovatel, Praha 1994.

Dušan Třeštík, Jaroslav Čechura, Vladimír Pechar, *Králové a knížata zemí Koruny české*. Rybka Publishers, Praha 2001.

Josef Vašica, *České literární baroko*. Atlantis, Brno 1995.

Jaroslav Vlček, *Dějiny literatury*. Státní nakladatelství literatury, umění a hudby, Praha 1960.

Karel Račín, *Na den svatého Václava knížete a patrona Českého království*. In: *Sněm nebeský Svatých a světic božích. To jest: sváteční kázání...* (pracovala jsem s kopií originálu, který je uložen v plzeňské Státní vědecké knihovně, sg. N 158107).

SEZNAM ZKRATEK

aj.	a jiný
akuz.	akuzativ
apod.	a podobně
atd.	a tak dále
dat.	dativ
fem.	femininum
gen.	genitiv
instr.	instrumentál
lok.	lokál
mas.	maskulinum
mj.	mimo jiné
např.	například
neut.	neutrum
neživ.	neživotný
nom.	nominativ
pl.	plurál
popř.	popřípadě
pozn.	poznámka
préz.	prézens
r.	roku
sg.	signatura
sin.	singulár
sv.	svatý/-á
tj.	tj.
tzn.	to znamená
tzv.	takzvaný

vok.	vokativ
živ.	životný

PŘÍLOHA

Přílohu tvoří kopie kázání Karla Račína *Na den svatého Václava knížete a patrona Českého království*. Je to celkem 15 stránek. Originál kopie je uložen v plzeňské Státní vědecké knihovně pod signaturou N 158107.